

Παράπλους
Coasting

Καλλιόπη Εμμ. Γκαλανάκη, Δρ.
Calliope Emm. Galanaki, Dr.

Χριστίνα Παπαδάκη, Δρ.
Christina Papadaki, Dr.

Θεοτόκης Θεοδούλου, Δρ.
Theotokis Theodoulou, Dr.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ - PHOTOGRAPHS

Ιωάννης Παπαδάκης-Πλουμίδης

Yannis Papadakis-Ploumidis

Παράπλους

Φυσικά αγκυροβόλια και παράκτιοι οικισμοί της Εποχής του Χαλκού
στη βόρεια κεντρική ακτογραμμή της Κρήτης

Coasting

Natural anchorages and coastal settlements of the Bronze Age
on the northern central coastline of Crete

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - PREFACE

Βασιλική Συθιακάκη, Δρ., Προϊσταμένη ΕΦΑΗ
Vassiliki Sythiakaki, Dr., Director of EFAHRA

ΔΗΜΟΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ • ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

MUNICIPALITY OF CHERSONESSOS • EPHORATE OF ANTIQUITIES OF HERAKLEION

Ευχαριστούμε θερμά τους Καθηγητές Ε. Κυριακίδη και Λ. Πλάτωνα, τους Επιτίμους Εφόρους Αρχαιοτήτων Έ. Σαπουνά - Σακελλαράκη, Δρ., Γ. Ρεθεμιωτάκη, Δρ. και κ. Χ. Κριτζά, τον Χαρτογράφο κ. Μ. Σπυριδάκη, τον Αρχαιοφύλακα κ. Στ. Αμανάκη, το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (ΑΜΗ), το Ινστιτούτο για την Προϊστορία του Αιγαίου και το Ίδρυμα Κωστοπούλου.

Many thanks to: Professors E. Kyriakides and L. Platon, Ephorates of Antiquities in Honor E. Sapouna-Sakellarakis, Dr., G. Rethemiotakis, Dr. and Mr. Ch. Kritzas, the Chartographer Mr. M. Spyridakis, the Guard of Antiquities Mr. St. Amanakis, the Herakleion Archaeological Museum (HAM), the Institute of Aegean Prehistory (INSTAP) and the Kostopoulos Foundation.

Περιεχόμενα

Έκδοση: Δήμος Χερσονήσου - Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου
Επιμέλεια έκδοσης: Καλλιόπη Εμμ. Γκαλανάκη, Δρ., Αρχαιολόγος ΕΦΑΗ
Φωτογραφίες: Ιωάννης Παπαδάκης-Πλουμίδης - Φωτογραφικό Αρχείο ΑΜΗ - ΕΕΑ - ΕΦΑΗ
Μετάφραση: Dr Don Evely
Βιβλιογραφική επιμέλεια - Σχολιασμός εικόνων: Ροδοθέα Πιττού (MSC)
Ταύτιση χλωρίδας: Ελευθερία Ανταλουδάκη (MSC), ΜΦΙΚ
Γραφιστική επιμέλεια: Νικόλαος Ντρετάκης/Τυποκρέτα
Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: Τυποκρέτα www.kazanakis.gr

ISBN: 978-960-386-401-1

Όλα τα δικαιώματα των εικόνων είναι κατοχυρωμένα
© ΥΠΠΟΑ
© Γιάννης Παπαδάκης-Πλουμίδης

Χαιρετισμός Δημάρχου Χερσονήσου κ. Ιωάννη Σέγκου	10
Πρόλογος Προϊσταμένης ΕΦΑΗ Δρ. Βασιλικής Συθιακακη	14
Εισαγωγικό σημείωμα	16
Η μινωική θαλασσοκρατία των μύθων	18
Αγία Πελαγία	24
Παλαιόκαστρο - Αμμουδάρα – Γάζι	28
Ηράκλειο - Πόρος – Κατσαμπάς	31
Καρτερός – Αμνισός	38
Σπήλαιο Ειλειθυίας -Ταφικό σπήλαιο	43
Μάφεζε Καρτερού	43
Βαθειανός Κάμπος: Άγιοι Θεόδωροι - Νίρου Χάνι	50
Νίρου Χάνι : Μινωική Έπαυλη	53
Βαθειανός Κάμπος - Νίρου Χάνι, Κοκκίνη Χάνι: Ταφική χρήση	62
Ανώπολη	62
Πύργος	62
Γούρνες	70
Κάτω Γούβες – Ανισαράς	90
Χερσόνησος	94
Σταλίδα	99
Μάλια	101
Θαλασσινό ταξίδι στη στεριά	110
Βιβλιογραφία	176
Παράρτημα πινάκων	190

Contents

Preface of Major of Chersonessos Municipality, Ioannis Segkos	12
Prologue by Director of EFAHRA, Dr. Vassiliki Sythiakaki, Archaeologist	15
Introduction	16
The Minoan rule of the waves in myth	128
Hagia Pelagia	130
Palaiokastro - Ammoudara – Gazi	133
Herakleion - Poros – Katsambas	134
Karteros - Amnissos	137
Cave of Eileithyia- Funerary cave	138
Mafeze Karteros	139
Vatheianos Kampos: Hagioi Theodoroi - Nirou Chani	144
Nirou Chani: The Minoan Villa	148
Vatheianos Kampos -Nirou Chani, Kokkini Chani: Burial use	150
Anopolis	150
Pyrgos	153
Gournes	153
Kato Gouves – Anissaras	154
Chersonessos	157
Stalida	158
Malia	161
Epilogue	165
Bibliography	176
Appendix	190

Published by the municipality of Chersonessos

Edited by Calliope Emm. Galanaki, Dr, Archaeologist EFAHRA

Photographs by Yannis Papadakis-Ploumidis - Archive of AMH - EUA

Translation: Dr Don Evely

Bibliography and subtitles of photographs: Rodothea Pittou (MSC)

Plants identification: Eleutheria Antaloudaki (MSC), MNIC

Graphistics: Nikos Ntretakis/Typokreta

Printing - Binding: Typokreta, www.kazanakis.gr

ISBN: 978-960-386-401-1

All rights reserved

© Ministry of Culture

© Yannis Papadakis-Ploumidis

Χαιρετισμός Δημάρχου Χερσονήσου κ. Ιωάννη Σέγκου

Παράπλους στα βόρεια παράλια της Κρήτης. Ένα ταξίδι αξιομνημόνευτο, ένα βιβλίο που μας ταξιδεύει στα δαντελωτά παράλια της βόρειας κρητικής ακτογραμμής, του πλέον φιλόξενου και προσφιλούς προορισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Ο Παράπλους καταδύεται χρονικά μέχρι την Εποχή του Χαλκού και φτάνει στην αρχαιότερη ρίζα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, στον πρώτο οργανωμένο πολιτισμό της Ευρώπης, γνωστό σήμερα σε όλο τον κόσμο ως Μινωικό πολιτισμό. Ένας ευγενικός λαός που λάτρευε την ομορφιά και την πολυτέλεια σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητάς του, με εκπληκτικά έργα μικροτεχνίας, μεταλλοτεχνίας και ιδιαιτέρως χρυσοχοΐας, αργυροχοΐας κεραμικής, ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής, μια οικονομική υπερδύναμη που βασιζόταν στην ασφάλεια που προσέφερε η πανίσχυρη ναυτιλία της και το εκτεταμένο δίκτυο των εμπορικών της συναλλαγών.

Αξιοσημείωτη για την εξέλιξη του μινωικού πολιτισμού υπήρξε η ναυτιλιακή ανάπτυξη των Μινωιτών, οι οποίοι εξαπλώθηκαν όχι μόνο στον αιγιακό χώρο, αλλά και στη Μεσόγειο, όπου αποδεδειγμένα υπήρξαν εμπορικοί σταθμοί τους (Συρία, Αίγυπτος, Κύπρος, κ.α.) Οι θέσεις κατοίκησης επιλέγονταν συνειδητά κοντά στη θάλασσα, προς εξασφάλιση τροφής, ενώ η διαχείριση των φυσικών πόρων της ενδοχώρας και η εν γένει οικονομική δραστηριότητα αντανάκλα την αυτάρκεια των κατοίκων της ακόμα και όταν αναζητούν θαλάσσιους δρόμους και διανοησιωτική επικοινωνία. Σταδιακά αναπτύσσονται λιμενικοί οικισμοί και εγκαταστάσεις που διευκολύνουν τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο, βάση της μινωικής θαλασσοκρατίας.

Το γεωλογικό ανάγλυφο της Κρήτης με το επίμηκες σχήμα, το οποίο απαρτίζεται από μεγάλα διασκορπισμένα ορεινά συμπλέγματα και το διαπερνούν λόφοι, οροπέδια, κοιλάδες και κάμποι, στο βόρειο παράκτιο τμήμα καταλήγει σε επάλληλους μικρούς όρμους, μια εξαιρετικά ευνοϊκή μορφολογία ακτών για ασφαλή αγκυροβόλια. Το πυκνό δίκτυο λιμανιών, οικισμών και λατρευτικών χώρων στο παράκτιο μέτωπο συμπληρώνει η ύπαρξη μικρότερων νησιών-δορυφόρων της μεγαλονήσου, όπως η Ντία (Δία), η Ψείρα, η Σπιναλόγκα κ.α., τα οποία αποτελούσαν ενδιάμεσους σημαντικούς σταθμούς ελλιμενισμού. Βέβαια, πολλά τμήματα των ακτών και των όρμων του νησιού, που στην αρχαιότητα λειτουργούσαν ως μινωικά λιμάνια, σήμερα βρίσκονται βυθισμένα στη θάλασσα.

Επιδίωξή μας είναι η παρούσα έκδοση να αποκαλύψει μια πολυταξιδεμένη θαλάσσια διαδρομή, σε μαγευτικούς απάνεμους όρμους από την Αγία Πελαγία ως τα Μάλια, σε φυσικά αγκυροβόλια και λιμάνια που σχηματίζονται με τη βοήθεια ακρωτηρίων που προσχωρούν στη θάλασσα. Η παρεμβατική παρουσία του φιλόξενου κρητικού τοπίου κυριαρχεί στην καθημερινή και στη ναυτική ζωή των Μινωιτών και, όπως αναφέρει ο Οδυσσέας Ελύτης «ένα τοπίο δεν είναι όπως το αντιλαμβάνονται με-

ρικοί, απλώς, σύνολο γης, φυτών και υδάτων. Είναι η προβολή της ψυχής του λαού επάνω στην ύλη.

Η ακτινοβολία αυτού του πολιτισμού ακολουθεί μέχρι σήμερα τους κατοίκους του νησιού, καθώς ασκεί μια ανεπανάληπτη γοητεία και συναρπάζει παγκοσμίως. Σε τούτο τον ευλογημένο τόπο συρρέουν κάθε χρόνο εκατομμύρια επισκέπτες από τα πέρατα της γης για να γνωρίσουν, μεταξύ άλλων, το υποβλητικό κρητικό τοπίο που διατηρεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτής της μνημειώδους διαδρομής. Η ευρύτερη περιοχή θεωρείται ένα από τα πιο φημισμένα τουριστικά κέντρα στον παγκόσμιο τουριστικό χάρτη, χάρη στο φυσικό και πολιτιστικό της πλούτο.

Η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της περιοχής, αλλά και οι σημαντικές πιέσεις που ασκεί η υπέρμετρη τουριστική ανάπτυξη στο τοπίο επιτάσσει να μεριμνήσουμε για την προστασία και την ανάδειξή της, αλλά και να επενδύσουμε στον παραδοσιακό κρητικό τρόπο ζωής που φέρει ανεξίτηλο το αποτύπωμα μας. Στις προτεραιότητές μας ως δημοτική αρχή είναι ο σχεδιασμός ενός ολοκληρωμένου μοντέλου διαχείρισης για την προστασία και ανάδειξη του κρητικού τοπίου με στόχο τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη.

Σκοπός της έκδοσης, μεταξύ άλλων, είναι να αναδειχθεί η σημασία του θαλάσσιου και του χερσαίου περιβάλλοντος του νησιού διαχρονικά για την πρόοδο και την ευμάρεια των κατοίκων, αλλά και να αποτελέσει ένα εργαλείο αναστοχασμού του παρελθόντος για το σχεδιασμό του μέλλοντος με μακροπρόθεσμο όραμα και πραγματική κοινωνική αξία.

Το Δημοτικό Συμβούλιο στήριξε ομόθυμα την παρούσα έκδοση και σε κάθε περίπτωση, οφείλουμε να ευχαριστήσουμε για την άριστη συνεργασία μας τη συνοδοιπόρο μας στην υπέροχη αυτή διαδρομή στη βόρεια κεντρική ακτογραμμή της κεντρικής Κρήτης, την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων, Βασιλική Συθιακάκη.

Η ξεχωριστή εμπειρία που προσφέρει ο Παράπλους στον αναγνώστη δε θα ήταν εφικτή χωρίς τις εξαιρετικές φωτογραφίες του Ιωάννη Παπαδάκη –Πλουμίδη που αποτυπώνουν την καταλυτική επίδραση του κρητικού τοπίου σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των κατοίκων του νησιού διαχρονικά.

Τέλος, ευχαριστούμε θερμά όλους τους συντελεστές της έκδοσης και ιδιαιτέρως τους συγγραφείς, κκ. Καλλιόπη Γκαλανάκη, Χριστίνα Παπαδάκη και Θεοτόκη Θεοδούλου που με τη συνήθη τους υπευθυνότητα έκαναν εφικτή την παραγωγή ενός άρτιου επιστημονικού έργου και απέδειξαν ακόμα μια φορά το διαχρονικό ιστορικό ρόλο των λιμανιών στην ανάπτυξη και στον πολιτισμό του τόπου.

Ιωάννης Σέγκος
Δήμαρχος Χερσονήσου

Preface of Major of Chersonessos Municipality, Ioannis Segkos

"Coasting" on the north coast of Crete. A memorable trip, a book that takes us to the indented coastline of northern Crete, the most hospitable and beloved destination from ancient times until today.

"Coasting" dives up into the Bronze Age era and reaches the ancient roots of European civilization, the first organized culture of Europe, known worldwide as the Minoan civilization.

Gentle people who loved beauty and luxury in all aspects of everyday life, with stunning works of miniature art, metalworking and especially gold and silver jewelry making pottery, painting and architecture, an economic power based on the security offered by its powerful shipping and extensive network of commercial transactions.

Remarkable for the evolution of the Minoan civilization was the maritime development of the Minoans, who spread not only in the Aegean, but also in across the Mediterranean Sea Basin, where there were they established well documented trade centers (Syria, Egypt, Cyprus, etc.). Inhabitation places were intentionally selected in close proximity to the sea, to provide food supplies, while the management of hinterland natural resources and the overall economic activity portray self-sufficiency even when new sea routs and inter-island contact were sought for. In the course of time, harbour settlements and infrastructure are developed in order to facilitate navigation and trade in the Eastern Mediterranean, where the "Minoan rule of the waves " is dominant.

The geological terrain of Crete with its elongated shape, consists of large scattered mountain clusters, penetrated by hills, plateaus, valleys and plains, which ends in the northern coastal part and in successive small bays, an extremely favourable coastal morphology for safe anchorages. The dense network of ports, settlements and places of worship on the coastal front is complemented by the existence of small -satellite-islands, suchs as Dia, Pseira, Spinalonga etc, that served as major docking stations. Naturally, many parts of the coast and bays of the island, which functioned as Minoan ports in ancient times, are currently immersed in the sea.

With this volume we mean to reveal along-lived sea route, through magnificent sheltered bays from HagiaPelagia to Malia, focusing on the coastline of the Municipality of Chersonessos, where natural harbours and anchorages are formed by capes acceding to the sea. The intrusive presence of the hospitable Cretan landscape dominates the daily and marine life of the Minoans and as Odysseus Elytis mentioned "a landscape is not as some may think a mere set of land, plants and water. It is the projection of the soul of the people on matter."

The glory of this civilization follows until today the inhabitants of the island until present and carries a unique charm that fascinates worldwide. In this a blessed land flock every year millions of visitors from all over the world to experience, amongst other things, the imposing Cretan landscape that holds the leading role in this monumental journey. The area is considered as one of the most famous touristic centres in the world tourism map, thanks to its natural and cultural wealth.

The special characteristics of the area, but also the considerable pressure exerted on the landscape by excessive tourist development, require ensuring its protection and promotion, as well as investing in the traditional Cretan way of life that bears the imprint of our history. Our priority as a municipal authority is to design an integrated management model for the protection and promotion of the Cretan landscape for sustainable tourism development.

The aim of the publication is to highlight the importance of the marine and terrestrial environment of the island over time for the progress and prosperity of its people, but also to become a tool of "reflection" of the past for the planning of the future with a long-term vision and real social value.

The Municipal Council unanimously supported this publication, and we should thank our fellow companion on this wonderful route on the northern central coastline of Crete, the head of the Ephorate of Antiquities, Dr. Vasiliki Sythiakaki for her excellent contribution and cooperation.

The special experience that Coasting offers to the reader would not be possible without the extraordinary pictures of Yannis Papadakis - Ploumidis which depict the micro-catalytic effect of the Cretan landscape on all aspects of the life of its inhabitants over time. .

Finally, we greatly thank all the contributors, and especially the authors Calliope Galanaki, Christina Papadaki and Theotokis Theodoulou, who, with their usual responsibility, made it possible to produce a great scientific work and once again demonstrated the diachronic role of ports in the development and culture of the region.

Ioannis Segkos
Mayor of Chersonessos

Πρόλογος Προϊσταμένης ΕΦΑΗ Βασιλικής Συθιακακη, Δρ.

Η θάλασσα, προαιώνια τροφός σώματος και πνεύματος, παραλληλίζεται συχνά με την έρημο και τον ασκητισμό. Η πανάρχαια εικόνα του αιγαιακού αιεναύτη στο κατάρτι του πλεούμενου του παραπέμπει και σε άλλες, άγιες εικόνες, όπως του *Αγίου Ιωάννη της Κλίμακος* ή και την εικόνα κάποιου που έγινε *στυλίτης* για να αποφύγει τα κύματα της ζωής, έρημου πάντως πάνω στην κολώνα του. Οικειότερη, ωστόσο, ίσως είναι η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος: του απεγνωσμένου ναύτη που αναζητά την πολυπόθητη στεριά για να βρει και πάλι τα λιμάνια του απόπλου στον ανοιχτό ορίζοντα, παρακινημένος από τη δροσιά της όψης και μόνο της θάλασσας, αναζητώντας μια καλύτερη μοίρα.

Αν αφεθεί κανείς στη θέα και μόνο της *Μεγάλης Πράσινης Θάλασσας*, όπως αποκαλούσαν οι εθισμένοι στα θολά νερά του Νείλου Αιγύπτιοι της 2ης χιλιετίας π.Χ., τη Μεσόγειο, θα δει να παρελαύνουν στα σμαραγδένια νερά της, οι τολμηροί Μινωίτες θαλασσοπόροι που κράτησαν στα χέρια τους όχι μόνο το εξαγωγικό εμπόριο του πλούσιου νησιού τους, αλλά και το διαμετακομιστικό, παραπλέοντας τη συροπαλαιστινιακή ακτή, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή. Διασχίζοντας την *πιο απρόβλεπτη και δύσκολη θάλασσα του κόσμου*, γέμισαν τη Μινωική Κρήτη με εξωτικούς θησαυρούς οι περίφημοι *Κεφτιού*, που οι Αιγύπτιοι απεικόνιζαν φορτωμένους με δώρα.

Στην αγιοποίηση, αλλά και στο ημέρωμα, του αδάμαστου θαλασσινού στοιχείου αποσκοπούσαν τα ποικίλα αφιερώματα, όπως στρείδια, θαλασσινά βότσαλα και ομοιώματα πλεούμενων, σε τάφους και ιερά της Εποχής του Χαλκού, στην εκ φύσεως ιερή κρητική γη, που έδωσε ζωή σε θεούς και ανθρώπους. Ζωγράφοι της εποχής αποτύπωναν τη μαγεία του βυθού με τα χταπόδια, τα κοράλλια και τα αυτοφυή θαλασσινά κρίνα της στεριάς, διακοσμώντας τα αγγεία και τους εσωτερικούς χώρους με υπέροχες σκηνές του θαλάσσιου κόσμου. Παράλληλα με τα κύματα της θάλασσας οι κάτοικοι του νησιού είχαν να δαμάσουν και τους κυματισμούς των κρητικών βουνών, στα οποία η θάλασσα γνέφει προκλητικά, δικαιολογώντας την ομηρική περιγραφή του τόπου, ως γαίας εν μέσω *ενί οίνοπι πόντω*.

Το λεύκωμα *Παράπλους* εστιάζει στα μικρά και μεγάλα φυσικά λιμάνια της βόρειας ακτής του Νομού Ηρακλείου που καθόλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εδραίωση της *μινωικής θαλασσοκρατίας* και συνέβαλαν στην ανάπτυξη και διάχυση του Μινωικού Πολιτισμού. Με εξαίρεση το Ηράκλειο και τη Χερσόνησο, τα περισσότερα από αυτά είναι άγνωστα ή ελάχιστα γνωστά στους μη ειδικούς, καθώς, στο πέρασμα του χρόνου, θάφτηκαν στην άμμο της λησμονιάς, περιμένοντας στωικά την αρχαιολογική σκαπάνη να τα φέρει ξανά στο φως.

Βασιλική Συθιακάκη, Δρ.
Προϊσταμένη ΕΦΑΗ

Prologue by Director of EFAHRA, Vassiliki Sythiakaki, Dr., Archaeologist

The sea, an everlasting provocation of the human body and mind, may be compared with the desert and the ascetism. The prehistoric image of the perpetual Aegean sailor on the mast of his boat recalls other, holy images, such as those of St. John Climax or a stylites seeking for a refuge on a column in the middle of the desert to avoid the savage sea of life. Even more familiar is the opposite: the image of a sailor seeking desperately for shore, only to sail away once more, intrigued by the sight of the dewing sea alone, to chase a better fortune.

Gazing at the “great green”, as the Egyptians of the 2nd Millennium, being addicted to the blurry waters of the Nile, called the Mediterranean, we can imagine the daring Minoan navigators sailing its emerald waters, dominants, not only of the exporting trade of their prosperous island, but also of the transport of goods along the Syro-palestinian coast, Egypt and the Near East. Sailing *the most unpredictable and formidable seas of the world*, the famous *Keftiu*, filled the island of Crete with exotic treasures, as we can see on the Egyptian mural paintings.

For the worship of the divine but also to appease the untamed seawere intended the various offerings, such as oysters, sea pebbles and vessel figurines found in the graves and shrines of the Bronze Age holy land of Crete, the birth place of men and gods. Painters of the era depicted the wonders of the maritime world, octopus, corals and wild lilies of the shore, on the vases and on the walls of the residential spaces. Aside of the sea waves, the residents of the island were obliged to deal with the wavy Cretan mountains, to which the sea beckoned provocatively, justifying Homer’s description of Crete as “a land in the midst of a wine-dark sea”.

“Coasting” presents the natural haven and harbors of the northern coast of the Heraklion district, which, throughout the Bronze Age, contributed to the development and radiance of the Minoan Civilization. Apart from Heraklion and Chersonessos, most of them are unknown or less known to non-experts, since, as time went by, they were banked with the sand of oblivion, waiting patiently for the archaeologists to bring them into light again.

Vassiliki Sythiakaki, Dr.
Director of the Ephorate of Antiquities of Herakleion

Εισαγωγικό σημείωμα

Ο *Παράπλους* πλοηγεί τον αναγνώστη κατά μήκος της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής της Κρήτης, από την Αγία Πελαγία ως τα Μάλια, εστιάζοντας στην επικράτεια του Δήμου Χερσονήσου.

Από την ανασύνθεση των παλαιών και νέων ανασκαφικών δεδομένων και τη συγκριτική μελέτη της αρχαίας τοπογραφίας στις παραπάνω περιοχές, ανιχνεύονται επαφές με τις Κυκλάδες, το Αιγαίο και τη Μεσόγειο από την Πρώιμη ως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Αναδύονται έτσι κοινές συνιστώσες και σταθερότυποι ως προς την ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία παράκτιων και ημιορεινών εγκαταστάσεων, σε κοιλάδες εν μέσω ποταμών και ρεμάτων, προοιωνίζοντας τη μετεξέλιξη ορισμένων από αυτές σε σημαντικές πόλεις των Ιστορικών Χρόνων. Καθοριστικός, στο πλαίσιο αυτό, υπήρξε ο ρόλος του κρητικού τοπίου ως πηγή ζωής, έμπνευσης και δημιουργίας. Ο θαυμασμός προπάντων των Μινωιτών για τη φύση αποτυπώνεται σε τέχνηρα και πολύχρωμες εικονιστικές τοιχογραφίες που τέρπουν, διδάσκουν και διεγείρουν τις αισθήσεις μέχρι τις μέρες μας. Έτσι, στον *Παράπλου*, η αρχαιολογική πληροφορία εναλλάσσεται με εικόνες και στιγμιότυπα εμπνευσμένα από πυρήνες του μινωικού αρχαιοτοπίου, άρρηκτα συνδεδεμένους με τον κρητικό τρόπο ζωής διαχρονικά.

16

Καλλιόπη Ε. Γκαλανάκη, Δρ., Χριστίνα Παπαδάκη, Δρ., Θεοτόκης Θεοδούλου Δρ.

Introduction

Coasting navigates the reader along the northern coastline of Crete, from Hagia Pelagia to Malia, focusing on the example of Chersonessos. According to a short review of the old and new excavation data alongside with the ancient topography of the north central Crete, contacts with the Cyclades, the Aegean and the Mediterranean from the Early to the Late Bronze Age are recorded. Thus, common components and patterns are emerging regarding the establishment and organization of coastal and semi-mountainous settlements, in valleys among rivers and streams, anticipating the development of some of them in important ancient cities. In this context, the role of the Cretan landscape as a source of life, inspiration and creation has been decisive. The admiration of the Minoans, above all, for nature is reflected in arts and colorful frescoes that teach and stimulate the senses to this day. Thus, in the *Coasting*, the archaeological information alternates with pictures and snapshots inspired by the cores of the Minoan environment, inextricably linked to the Cretan way of life over time.

Calliope Emm. Galanaki, Dr, Christina Papadaki, Dr, Theotokis Theodoulou, Dr.

Ακρωτήρι Θήρας: Η τοιχογραφία του στόλου

Akrotiri Thera: The Flotilla Fresco

Η μινωική θαλασσοκρατία των μύθων

...λιμένες δ' ένι ναύλοχοι αύτη άμφίδυμοι
(Οδ.δ, 846-847)

18

Οι Μινωίτες, ήδη πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., μετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση και παγίωση των αιγαιακών θαλάσσιων δρόμων. Βασικό έναυσμα αποτέλεσαν η αναζήτηση πολύτιμων πρώτων υλών, και κυρίως μετάλλων, που δεν υπάρχουν στην Κρήτη, καθώς και η προώθηση των τοπικών, φυσικών και πολιτισμικών, αγαθών. Μέσα από το πυκνό δίκτυο των εμπορικών επαφών ανταλλάσσονταν, εκτός από πολύτιμα και εμβληματικά τέχνηρα, ποικίλα υλικά και άυλα επιτεύγματα, ιδέες, εμπειρίες, γνώσεις και τρόποι ζωής, που έθεσαν τις βάσεις της λεγόμενης *Μεσογειακής Κοινής*. Ο συγκρητισμός, που αναπτύσσεται σταδιακά ήδη στην 3η χιλιετία και κορυφώνεται με την εδραίωση του ανακτορικού συστήματος, ανιχνεύεται στους ενδιάμεσους σταθμούς και εμπορεία, που εντοπίζονται παντού, από το Αιγαίο (Κύθηρα, Αίγινα, Κέα, Μήλος, Θήρα, Ίος, Κως, Κάλυμνος, Ρόδος, Κάρπαθος, Κάσος, Σάμος, Λήμνος, Σαμοθράκη) και τα Μικρασιατικά παράλια (Ιασός, Μίλητος, Λιμάν Τεπέ, Τσεσμέ) μέχρι την Κύπρο, την Αίγυπτο (Τελ Ελ Ντάμπα) και τη Συροπαλαινιστιακή ακτή (Ουγκαρίτ, Βύβλος, Τελ Κάμπρι), συντηρώντας τη μινωική θαλασσοκρατία των μύθων. Μύθων, όπως του Θησέα και του Μινώταυρου, που απηχεί την υποταγή της Αθήνας στην Κρήτη, αλλά και του μαρτυρικού θανάτου του Μίνωα στη μακρινή Σικελία, που συσχετίζεται με την παρουσία των Μινωιτών στη δυτική Μεσόγειο. Την εξωστρέφεια του Μινωικού Πολιτισμού ευνόησαν προπάντων τα επάλληλα φυσικά αγκυροβόλια της Κρήτης και το κατακεραματισμένο ανάγλυφο της ενδοχώρας της, το οποίο επέβαλλε από νωρίς την οργάνωση των κατοίκων στις μικρές αλλά εύφορες κοιλάδες και οροπέδια ανάμεσα στους βραχώδεις ορεινούς όγκους.

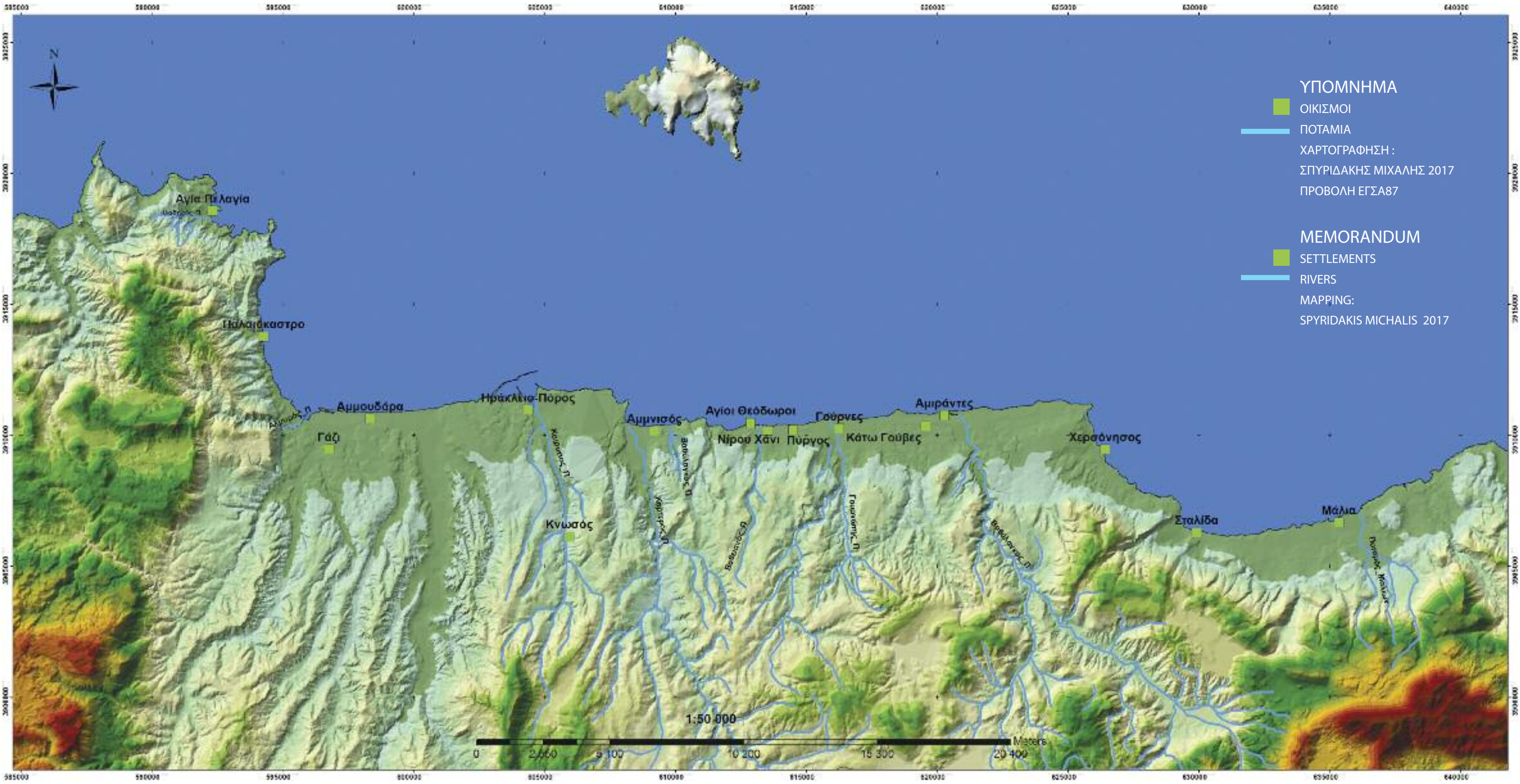
Λιμάνι, θεωρείται κάθε φυσική ή τεχνητή διαμόρφωση της ακτής, σε θάλασσα, λίμνη ή ποταμό, κατάλληλη για την ασφαλή αγκυροβόληση πλοίων. Ο σύγχρονος αυτός ορισμός εμπεριέχει και την έννοια του επινείου, της πόλης - λιμένα. Η απουσία κριτηρίων και αυστηρής μεθοδολογίας στην ταύτιση των λιμανιών της Εποχής του Χαλκού, αλλά και ο διαφορετικός προσανατολισμός της έρευνας, που εστιάζει κυρίως στα ανάκτορα, έχουν οδηγήσει ακόμη και στην υπόθεση πως, ίσως, δεν υπήρχε ανάγκη ελλιμενισμού των πλοίων κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Το ερευνητικό κενό επιχειρούν να καλύψουν διάφορα θεωρητικά μοντέλα, που περιλαμβάνουν ποικίλες παραμέτρους, καταρχήν περιβαλλοντικές, όπως το ανάγλυφο των ακτών, τον φυσικό σχηματισμό κόλπου ή όρμου, ακρωτηρίου ή χερσονήσου, την τοπογραφία και το βάθος του βυθού, τα θαλάσσια ρεύματα, την προ-

φύλαξη από τους ανέμους, την απόσταση από χερσαίους υγρότοπους, πλωτούς ποταμούς και πηγές γλυκού νερού, τον αλιευτικό πλούτο, αλλά και παραμέτρους πολιτισμικές, όπως την εγγύτητα σε εκμεταλλεύσιμη γη ή εύκολα προσβάσιμους οικισμούς και την υψομετρική διαφορά ενδοχώρας και ακτής, που εξασφαλίζει την εποπτεία του χώρου. Παράκτιες, λοιπόν, θέσεις, που πρωτίστως ικανοποιούν τα παραπάνω κριτήρια, σε συνδυασμό με συναφείς αρχαιολογικές μαρτυρίες, όπως εισηγμένες πρώτες ύλες και αντικείμενα, άγκυρες και έρματα πλοίων, οδηγούν, συνήθως, στην ταύτισή τους ως λιμενικών εγκαταστάσεων.

Σημαντική μαρτυρία για την ανασύνθεση της μνημειακής τοπογραφίας του παράκτιου μινωικού παλαιοπεριβάλλοντος θεωρείται η λεγόμενη *Τοιχογραφία του Στόλου* από το Ακρωτήρι της Θήρας, στην οποία πιθανόν απεικονίζονται τρεις πόλεις. Οι δύο από αυτές διαθέτουν κτήρια ενώ η τρίτη αμφίδυμο λιμένα με αμμώδη παραλία, που δηλώνεται με στενή λωρίδα γης, εκατέρωθεν της οποίας έχουν αράξει βάρκες, αλλά και έναν μεγαλύτερο, μεταξύ άλλων, όρμο, όπου βρίσκονται δύο ιστιοφόρα. Σπάραγμα τοιχογραφίας από την Αγία Ειρήνη της Κέας δείχνει, επίσης, παράκτιο κτήριο, που ερμηνεύεται ως αποθήκη, όπως ίσως και τα κτήρια στην *Τοιχογραφία του Στόλου*. Πουθενά, ωστόσο, στις μέχρι τώρα διαθέσιμες εικονογραφικές μαρτυρίες, δεν απεικονίζονται εγκαταστάσεις που να σχετίζονται άμεσα με τον ελλιμενισμό των πλοίων. Εξίσου πενιχρά είναι και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στον ελλαδικό χώρο, σε αντίθεση με θέσεις, σύγχρονες των μινωικών, στην Αίγυπτο και στην Εγγύς Ανατολή. Εξάριση αποτελούν μέχρι στιγμής, η λιμενική εγκατάσταση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον Κομμό, που υπήρξε βασική πύλη εισόδου προϊόντων από τα μεγαλύτερα κέντρα της ανατολικής Μεσογείου στην Κρήτη, καθώς και οι νεώσοικοι, ως τμήμα του μινωικού λιμένα, στον Πόρο Ηρακλείου.

Τί συμβαίνει, όμως, στη βόρεια κεντρική ακτογραμμή; Μολονότι διάσπαρτα, τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τις περιβαλλοντικές και γεωπολιτισμικές παραμέτρους που προαναφέρθηκαν, υπαινίσσονται την ύπαρξη μιας σειράς δραστήριων φυσικών αγκυροβολίων από την Αγία Πελαγία ως τα Μάλια, τα οποία λειτουργούσαν ως θαλάσσιοι δίαυλοι επικοινωνίας με το Αιγαίο και τη Μεσόγειο.

19

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

■ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

— ΠΟΤΑΜΙΑ

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ :
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ 2017
ΠΡΟΒΟΛΗ ΕΓΣΑ87

MEMORANDUM

■ SETTLEMENTS

— RIVERS

MAPPING:
SPYRIDAKIS MICHALIS 2017

Αγία Πελαγία

Γαλατάκαστρο

Αμμουδάρα

Ηράκλειο-Πόρος

Αμνισός

Αγίοι Θεόδωροι

Γούρνες

Αμιράντες

Γάζι

Νίρου Χάνι

Πύργος

Κάτω Γούβες

Χερσάνησος

Κνωσός

Σταλίδα

Μάλια

1:50 000

0 2 660 9 100 10 200 15 300 20 400 Meters

Αγία Πελαγία: Ο αμφίδυμος όρμος

Hagia Pelagia: The twin gulf

Αγία Πελαγία

Από το Φόδελε, διασχίζοντας το πετρώδες, πολύ απόκρημνο, τραχύ κι ορεινό ακρωτήριο, φθάνει κανείς στην εύφορη παραλία της Αγίας Πελαγίας, η οποία χωρά πολλές γαλέρες, εξασφαλισμένες από τον βορειοδυτικό άνεμο. Ένα μίλι από εκεί, στο εσωτερικό, υπάρχει εκκλησία αφιερωμένη στη θαυματουργή αγία, ενώ κοντά τρέχει το νερό μιας πηγής, πολύ καλό και άφθονο (Basilicata, 1618).

Ο σύγχρονος οικισμός της Αγίας Πελαγίας, στα δυτικότερα όρια της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής, ταυτίζεται με την αρχαία πόλη *Απολλωνία*. Η εύφορη περιοχή γύρω από τον ευρύ, αμφίδυμο όρμο και το ακρωτήριο της *Σούδας* κατοικείται από τους μινωικούς χρόνους. Ο Arthur Evans στο μνημειώδες έργο του, *The Palace of Minos*, κάνει λόγο για κατάλοιπα λιμένα, τοιχοδομές επιμελημένης κατασκευής, υστερομινωικούς τάφους και επιφανειακές συγκεντρώσεις κεραμικής. Το 1972 οι Στυλιανός Αλεξίου και Αθανασία Κάντα ταυτίζουν την περιοχή, απ' όπου ο Evans περισυνέλεξε τα ΥΜ ΙΙΒ αγγεία που σήμερα βρίσκονται στο Μουσείο της Οξφόρδης, με τον λόφο ΒΔ της Σούδας, γνωστό ως *Κλαδισ(σ)ό*, πιθανόν από τον ομώνυμο ποταμό.

Στο ακρωτήριο της Σούδας και στην περιοχή του μικρού σπηλαιώδους ναΐσκου της Αγίας Πελαγίας διατηρήθηκε ελάχιστα η οικιστική εγκατάσταση του τέλους των προανακτορικών χρόνων ενώ σε καλύτερη κατάσταση σώζονται τα κατάλοιπα της Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής περιόδου, με ευρήματα που υποδηλώνουν επαφές με τη Φαιστό, την Κνωσό και τις Κυκλάδες. Κτηριακά λείψανα των μετανακτορικών χρόνων σηματοδοτούν την τελευταία φάση του προϊστορικού οικισμού στη Σούδα, ο οποίος κατοικείται και στη Γεωμετρική εποχή, ενώ εκτεταμένοι πυρήνες της υστεροαρχαϊκής - ελληνιστικής πόλης αποκαλύφθηκαν θεμελιωμένοι σε επιχώσεις, κυρίως, της Εποχής του Χαλκού. Η πόλη των ιστορικών χρόνων επιβιώνει με το θαλάσσιο εμπόριο και την πειρατεία. Λίθινες άγκυρες και κεραμική στο βυθό των επάλληλων όρμων, μαρτυρούν την εντατική χρήση του χώρου, ως αγκυροβολίου, προπάντων κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Ενώ και κατάλοιπα θεμελιώσεων βρίσκονται σήμερα υποβρυχίως στον μυχό του όρμου της Αγίας Πελαγίας.

Την εξέχουσα σημασία του λιμένα της Αγίας Πελαγίας, σημειώνουν εμφατικά οι βενετσιάνικοι χάρτες, τα κείμενα των περιηγητών, καθώς και μία σειρά από παράκτια φυλακεία των Ενετικών χρόνων στους λόφους του *Αυγοκέφαλου* και του *Μονοναύτη*, όπου σώζονται και παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Επιπλέον, στην ετερόκλητη σειρά των παράκτιων φυλλιτικών υψωμάτων αναπτύσσεται ένα πυκνό δίκτυο δορυφορικών οικισμών που συνθέτουν τη μεθόρια ημιορεινή ενδοχώρα στα ΒΔ του όρμου της Αγίας Πελαγίας. Στις χαμηλότερες υπώρειες των υψωμάτων αυτών, που καταλήγουν σε βαθύσκιωτες ρεματιές, σήμερα καλυμμένες με υδροχαρή φυτά, σώζονται επάλληλες βαθμιδωτές πεζούλες, απροσδιόριστης χρονολόγησης, όπου, μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, καλλιεργούνταν σιτηρά, ελιές και αμπέλια. Αδιάψευστοι μάρτυρες της εντατικής οιοπαραγωγής είναι και τα υπαίθρια, κτιστά ή λαξευτά, πατητήρια της περιοχής. Φυσικά όρια των οικισμών αυτών αποτελούν ρέματα και χείμαρροι, που, ενδεχομένως, λειτουργούσαν και ως χερσαίοι ή υδάτινοι "δρόμοι" επικοινωνίας τόσο μεταξύ τους όσο και με το λιμάνι ακριβώς βόρεια.

Παλαιόκαστρο - Αμμουδάρα - Γάζι:
Ο αμφίδυμος όρμος

Palaiokastro - Ammoudara - Gazi:
The twin gulf

Παλαιόκαστρο - Αμμουδάρα - Γάζι

Μετά την παραλία της Λυγαριάς δεσπόζει το ακρωτήριο του Σταυρού με τον αμφίδυμο όρμο των *Φρασκιών* δυτικά και της Αμμουδάρας ανατολικά, προσφέροντας ασφαλή θέση προσόρμισης στην περιοχή του Παλαιόκαστρου, που κατοικείται από την Υπομινωική - Πρωτογεωμετρική περίοδο. Αυτή η φυσικά οχυρή θέση, καθώς και η κοιλάδα ακριβώς νότια, ταυτίζονται από τον J. Pendlebury με την αρχαία πόλη *Κύταιον*. Για αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, και πιθανόν λαξεύματα των αρχαίων χρόνων εντός του ενετικού οχυρού, κάνει λόγο και ο Βενετός προβλεπτής Fr. Basilicata, που συσχετίζει το Παλαιόκαστρο με την αρχαία ακρόπολη *Ελαία*.

Εκτεταμένη λιμενική εγκατάσταση εντοπίζεται και στην Αμμουδάρα, στη μήκους έξι περίπου χιλιομέτρων ακτή της οποίας εκβάλλουν η υφάλμυρη καρστική πηγή του Αλμυρού και ο Γαζανός ποταμός δυτικά, καθώς επίσης ο Ξεροπόταμος και ο Γιόφυρος ανατολικά. Ο ύφαλος, που διατρέχει παράλληλα την ακτή της Αμμουδάρας αντανακλά τη γεωλογική διαφοροποίηση της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής στο χρόνο, συμβάλλοντας στην ανασύνθεση του αντίστοιχου αρχαιοστοπίου. Πρόκειται για ένα δυναμικό παράκτιο περιβάλλον, αποτέλεσμα έντονων γεωμορφολογικών και κλιματικών διεργασιών, που κατοικείται εντατικά από τη Νεολιθική εποχή, αναπτύσσοντας επαφές με το Αιγαίο, όπως δείχνουν τα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα προπάντων της Εποχής του Χαλκού.

Τα πρωιμότερα ίχνη κατοίκησης στην περιοχή ανάγονται στην Τελική Νεολιθική - Πρωτομινωική περίοδο. Εντοπίζονται στη δυτική παρειά του χθαμαλού υψώματος, όπου σήμερα βρίσκεται ο ενοριακός ναός του Αγίου Νικολάου Γαζίου. Συγκεκριμένα, έχουν αποκαλυφθεί κατάλοιπα μικρής οικιστικής εγκατάστασης με πλούσια κινητά ευρήματα, ανάμεσα στα οποία εργαλεία από οψιανό που μαρτυρούν τις επαφές των κατοίκων με τις Κυκλάδες. Η πρώιμη κατοίκηση της περιοχής ήταν γνωστή ήδη στις αρχές του 20ου αιώνα, καθώς ο I. Χατζηδάκις διερεύνησε λάκκο με κεραμεική των υπονεολιθικών, πρωτομινωικών και μεσομινωικών χρόνων, κοντά στον οποίο διέκρινε αρχιτεκτονικά λείψανα και αγγεία της ΥΜ περιόδου. Για κατάλοιπα μινωικού οικισμού στις εκβολές του Γαζανού ποταμού κάνει λόγο και ο A. Evans, που θεωρεί το Γάζι (*Αγάθαια*;) επίνειο της Τυλίσου, άποψη που βρίσκει σύμφωνο και τον I. Χατζηδάκι.

Ταφικά κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί στις περιοχές *Ελληνικά* ή *Ρετζέπη*, *Τοπαλί*, *Μηχανές* και *Μακράκη Μετόχι*, απ' όπου συλλέχθηκαν δύο μικρά πρωτομινωικά αγγεία με εγχάρακτη διακόσμηση και τμήμα μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου. Σπηλαιώδης θαλαμωτός τάφος της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου έχει ανασκαφεί στην περιοχή *Σκαφιδαρά*, νότια των πηγών του Αλμυρού, όπου βρέθηκε σαρκοφάγος με παράσταση πλοίου. Η συγκεκριμένη περιοχή πιθανόν είχε εντατική ταφική χρήση κατά τους μετανακτορικούς χρόνους.

Ηράκλειο: Λιμάνι. Ενετικό Φρούριο (Κούλες):
Ο αμφίδυμος όρμος

Heraklion: Port. Venetian Fortress (Koules):
The twin gulf

Ηράκλειο - Πόρος - Κατσαμπάς

*ἔχει δ' ἐπίνειον τὸ Ἡράκλειον ἢ Κνωσσός.
Μίνω δέ φασιν ἐπινείω χρήσασθαι τῷ Ἀμνισῶ,
ὅπου τὸ τῆς Εἰλειθυίας ἱερόν. ἐκαλεῖτο δ' ἢ Κνωσσός
Καίρατος πρότερον ὁμώνυμος τῷ παραρρέοντι ποταμῶ.
(Στράβων, 10.4, 7-8)*

Ανάμεσα στους ποταμούς Γιόφυρο και Κατσαμπά (αρχαίο Καίρατο) στον μικρό, ανατολικό λιμένα ενός ακόμη αμφίδυμου όρμου εκατέρωθεν βραχώδους ακρωτηρίου, όπου βρίσκεται και το Ενετικό Φρούριο *Rocca a Mare* ή *Κούλες* αναπτύχθηκε η αρχαία φυσικά οχυρή πόλη του Ηρακλείου, κατά μήκος μιας απλόχωρης αμμουδιάς με πηγές πόσιμου νερού. Η παλαιότερη και ασφαλέστερη μαρτυρία για την ταύτισή της ως επινείου της Κνωσού οφείλεται στον Στράβωνα. Η άποψη αυτή ενισχύεται αφενός από τον εντοπισμό ογκόλιθων με μινωικά σύμβολα στη βάση του Ενετικού Φρουρίου, με πιθανή προέλευση από το νεοανακτορικό λατομείο της Τρυπητής, και αφετέρου από την ύπαρξη οικισμού με διαχρονική κατοίκηση από τους μινωικούς χρόνους ως τις μέρες μας, σε λόφο νότια του λιμένα.

Ως σήμερα, ωστόσο, επικρατεί η αντίληψη ότι το επίνειο της Κνωσού βρισκόταν στις εκβολές του Καιράτου, στην περιοχή του Πόρου-Κατσαμπά, όπου έχουν έρθει στο φως λείψανα εγκαταστάσεων της Νεολιθικής και Μινωικής περιόδου. Ο L. Franchet είναι ο πρώτος που έκανε λόγο για τη θέση του επινείου της Κνωσού στην περιοχή αυτή, άποψη με την οποία συμφωνησαν και οι I. Χατζηδάκις, Στ. Ξανθουδίδης, A. Evans, Σπ. Μαρινάτος, P. Seager, Στ. Αλεξίου κ.ά. Ο A. Evans, κάνει, επίσης, λόγο για έναν δρόμο που ένωνε τη βόρεια είσοδο του ανακτόρου, γνωστή ως *Τελωνείο*, με τον Πόρο, υποστηρίζοντας, όπως και ο Σπ. Μαρινάτος, την ύπαρξη ενός δεύτερου επινείου της Κνωσού, στην Αμνισό. Παρά ταύτα υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι η περιοχή του Πόρου-Κατσαμπά φιλοξενούσε τα κνωσιακά εργαστήρια καθώς και τις βοηθητικές εγκαταστάσεις του λιμένα, όπως αποθήκες και ταρσανάδες, λειτουργώντας από κοινού με το αγκυροβόλιο του Ηρακλείου ως το κύριο επίνειο της Κνωσού.

Σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του Πόρου έχουν φέρει στο φως ευρήματα που πιστοποιούν την παρουσία μιας εύρωστης και εκτεταμένης παράκτιας οικιστικής εγκατάστασης, με έντονη εργαστηριακή δράση από τους προανακτορικούς ήδη χρόνους. Κεραμικά σύνολα της ΠΜ Ι – ΙΙΑ περιόδου από τις Κυκλάδες πιστοποιούν τις στενές επαφές με το Αιγαίο. Η ανάπτυξη του οικισμού κατά την Παλαιοανακτορική και τη Νεοανακτορική περίοδο είναι ραγδαία, γεγονός που αποδεικνύεται από την επέκταση των ορίων του, τα καλοδιατηρημένα κτήρια, τον μεγάλο αριθμό των εργαστηρίων και τα εντυπωσιακά κινητά ευρήματα από τον οικισμό και τα ταφικά του μνημεία. Το πλήθος και η χωρική κατανομή των νεοανακτορικών εργαστηρίων του Πόρου, και κυρίως η πρόσβασή τους σε μια μεγάλη ποικιλία εισηγμένων πρώτων υλών, οδήγησαν τη σύγχρονη έρευνα στο συμπέρασμα ότι, μολονότι αναπτύχθηκε παράλληλα με την Κνωσό, εφόσον υπήρξε λιμάνι της, απολάμβανε μία σχετική αυτονομία, δίχως να υπόκειται στον αυστηρό έλεγχο της ανακτορικής γραφειοκρατίας. Μάλιστα, χαρακτηρίζεται ως σταυροδρόμι του δικτύου της χερσαίας και θαλάσσιας επικοινωνίας της Κρήτης με τον ευρύτερο μεσογειακό κόσμο, λόγω της στρατηγικής του θέσης στο μέσον της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής και στη βόρεια απόληξη του κύριου άξονα των φυσικών διόδων της βόρειας και νότιας Κρήτης.

Τα μνημειώδη αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των νεωσοίκων της Τελικής Ανακτορικής περιόδου (1450 – 1250 π.Χ.) στον Κατσαμπά, επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της ακμάζουσας παράκτιας εγκατάστασης κατά τους χρόνους αυτούς, η οποία φαίνεται ότι καταστρέφεται ταυτόχρονα με το τελευταίο κνωσιακό ανάκτορο. Οι νεώσοικοι αποτελούνται από έξι στενεπιμήκεις θαλάμους, μέσου σωζόμενου πλάτους 6 μ. και μήκους 21 μ., όπως αυτούς στον Κομμό, με προσανατολισμό στον άξονα Β – Ν, σε απόσταση 150 μ. από τη σημερινή ακτογραμμή. Η ανασκαφή τους απέδωσε, μεταξύ άλλων, πήλινα βαρίδια ψαρέματος, αξιόλογες ποσότητες πρώτων υλών, όπως οψιανό, και σημαντικό αριθμό μολύβδινων αντικειμένων, που ίσως σχετίζονται με τη ναυπήγηση και την επισκευή πλοίων. Αντίστοιχες κτηριακές εγκαταστάσεις σώζονται στα Μάλια και στα Γουρνιά στην ανατολική Κρήτη. Σημειώνεται ότι οι εγκαταστάσεις αυτές βρίσκονται σε αρκετή απόσταση από την ακτή καθώς λειτουργούσαν, κυρίως, ως χώροι φύλαξης των πλοίων και του εξοπλισμού τους ή ίσως ακόμη και ως αποθήκες διαμετακομιστικών αγαθών.

Κνωσός: Μαρμάρινο ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής (ΑΜΗ 1100). Νεολιθική περίοδος

Knossos: Seated female figure, of marble (HM 1100). Neolithic Period

Νήσος Δία (Ντία)
The island of Dia

Αμνισός: Ο αμφίδυμος όρμος
Amnissos: The twin gulf

Καρτερός - Αμνισός

*...στήσε δ' ἐν Ἀμνισῶ, ὅθι τε σπέος Εἰλειθυίης,
ἐν λιμέσιν χαλεποῖσι, μόγις δ' ὑπάλυξεν ἄελλας.
αὐτίκα δ' Ἰδομενῆ ἀμετάλλα ἄστυδ' ἀνελθών·
(Οδ. τ, 188-190)*

Ανατολικά του Πόρου - Κατσαμπά εκτείνονται αμφίδυμος όρμος εκατέρωθεν πιθανού ακρωτηρίου, όπου η θέση *Παλιόχωρα*, και η πεδιάδα του Καρτερού με τον ομώνυμο ποταμό. Ο τελευταίος ταυτίζεται με τον αρχαίο Αμνισό, που έδωσε το όνομά του στη σημαντική, τουλάχιστον ως τον 3ο αιώνα μ.Χ., πόλη - λιμένα και πιθανό επίνειο της Κνωσού. Ο συγκεκριμένος όρμος παρέχει προστασία από τους ΒΔ ανέμους, ενώ, παράλληλα, είναι αμμώδης και γι' αυτό κατάλληλος για την προσάραξη πλοίων και ορατός από μακριά λόγω της θέσης του ανάμεσα στη Δία (Ντία), τη βραχονησίδα *Μονοχάρακο* και το ακρωτήριο των Αγίων Θεοδώρων. Η περιοχή αναφέρεται ήδη στον Όμηρο (τ 188-190) μαζί με το Σπέος Ειλειθυίης, θεάς του τοκετού, ως δυσπρόσιτο αραξοβόλι, στο οποίο δήθεν προσάραξε ο πολύπαθος Οδυσσέας κατά την επιστροφή του από την Τροία, όπως ο ίδιος, πριν αποκαλυφθεί, διηγήθηκε στην Πηνελόπη, ενώ λέγεται ότι από την αμμώδη παραλία της πέρασε και ο Θησέας, συνοδεύοντας τους δεκατέσσερις νέους που πρόσφερε η Αθήνα στον Μινώταυρο. Η Αμνισός αναφέρεται στις πινακίδες Γραμμικής Β' Γραφής της Κνωσού. Από τις πηγές των ιστορικών χρόνων αξιοσημείωτη είναι η μνεία του Στράβωνα (X, 4, 76 κ.ε.) αναφορικά με το σπήλαιο της Ειλειθυίας και τη χρήση της Αμνισού ως επινείου του Μίνωα. Την εκδοχή αυτή, που δε βρίσκει πολλούς υποστηρικτές, έχει διατυπώσει ο J. Schäfer, θεωρώντας μάλιστα την Αμνισό ως μοναδικό επίνειο της Κνωσού, με βάση τα γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά κριτήρια της περιοχής. Ο ίδιος έχει επίσης επισημάνει ότι η αναφορά της Αμνισού, αμέσως μετά την Κνωσό, σε ενεπίγραφο άγαλμα του Αμένωφι Γ' (περ. 1300 π.Χ.), ίσως αφορά σε ρότες εμπορικών πλοίων.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα στην περιοχή της Αμνισού μαρτυρούν την ύπαρξη ενός εκτενούς μινωικού - μυκηναϊκού οικισμού δυτικά του λόφου της Παλιόχωρας,

Αμνισός: Μινωική Έπαυλη.
Τοιχογραφία των Κρίνων
(ΑΜΗ Τ15, Τ16).
Νεοανακτορική περίοδος

Amnissos: Minoan Villa.
Fragments of the Lily Fresco
(HM T15, T16).
Neopalatial period

Αμνισός: Μινωική Έπαυλη.
Τοιχογραφία των Κρίνων
(ΔΜΗ Τ15, Τ16).
Νεοανακτορική περίοδος

Amnissos: Minoan Villa. Fragments
of the Lily Fresco (HM T15, T16).
Neopalatial period

κατά μήκος της ακτογραμμής, αλλά και υποθαλάσσια. Στους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου δεσπόζει το σημαντικό ιερό του Διός Θενάτα, με περίβολο και κυκλικό βωμό πυρών, στη θέση μνημειώδους νεοανακτορικού οικοδομήματος, που ερμηνεύεται ως λιμενικό διοικητικό κέντρο ή ιερό. Το ιερό άκμασε, κυρίως, κατά την Αρχαϊκή εποχή, όπως μαρτυρούν τέχνηρα από τη Σάμο, την Κύπρο και τη Συρία. Δυτικότερα, έχει ανασκαφεί μονώροφη κατοικία των ΥΜ Ι χρόνων, αποτελούμενη από επτά δωμάτια, ενώ βόρεια σώζονται λείψανα της λιμενικής εγκατάστασης των νεοανακτορικών χρόνων.

Στους ανατολικούς πρόποδες της Παλιόχωρας έχει έρθει στο φως τμήμα από διώροφο νεοανακτορικό κτήριο, διαστάσεων 20 X 20 μ., γνωστό, από τα σπαράγματα του τοιχογραφικού του διακόσμου, ως *Έπαυλη των Κρίνων*. Στο κτήριο αναγνωρίζονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις ενώ η τελική καταστροφή από σεισμό, και ίσως φωτιά, τοποθετείται στην ΥΜ Ι περίοδο. Χαρακτηριστικό είναι το σύστημα αιθουσών με πολύθυρο που διαθέτει στη βόρεια πλευρά, με διάταξη που παραπέμπει στα ανακτορικά συγκροτήματα της Ζάκρου, της Φαιστού και των Μαλίων. Βόρεια της έπαυλης έχει διερευνηθεί ΥΜ Ι κτήριο με πηγάδι, δυτικά από το οποίο σώζεται οικοδόμημα ορθογώνιας κάτοψης, γνωστό ως μέγαρο, με δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, που ανάγονται στην ΥΜ Ι και ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, αντίστοιχα. Σε μικρή απόσταση, νότια από τον λόφο, έχουν ανασκαφεί επιμήκης δρόμος και περίβολος της Προανακτορικής περιόδου, με προσανατολισμό στον άξονα Δ - Α, μέγιστου σωζόμενου μήκους 25 μ. και κυμαινόμενου πλάτους από 0,55 ως 0,90 μ.

Κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, η Αμνισός δέχεται συχνά πειρατικές επιδρομές ενώ χρησιμοποιείται ως σταθμός ανεφοδιασμού ενίοτε εχθρικών πλοίων. Αποτελεί, επίσης, πεδίο πολεμικών επιχειρήσεων, με γνωστότερη τη σύγκρουση ανάμεσα στο βυζαντινό στρατό του Κρατερού, που έδωσε το όνομά του στην περιοχή, και τους Άραβες. Την υστερότερη χρήση του χώρου σηματοδοτούν κατοικίες και πύργος παρατήρησης και ελέγχου της πεδιάδας και του αγκυροβολίου της Ενετικής περιόδου, που συνιστούν τον οικισμό *Μεσοβούνι*, ο οποίος καταστράφηκε κατά τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Οικονομικοί, κυρίως, λόγοι οδήγησαν σταδιακά στην υποβάθμιση της στρατηγικής θέσης της περιοχής και στην εγκατάλειψή της μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα.

Αμνισός: Σπήλαιο Ειλειθυίας.
Η είσοδος με την αγριοσυκιά (*Ficus carica*)

Amnissos: Cave of Eileithyia.
Entrance with the wild fig tree

Σπήλαιο Ειλειθυίας -Ταφικό σπήλαιο

Το 1929 ο Σπ. Μαρινάτος πραγματοποίησε ολιγοήμερη δοκιμαστική ανασκαφή σε σπήλαιο νότια της Αμνισού, εις αρκετόν ύψος από της επιφανείας της θαλάσσης παρά τα χείλη ηπίας χαράδρας, με μαγευτικήν την θέαν προς την θάλασσαν, στο στόμιο του οποίου, που έχει ανατολικό προσανατολισμό, φύτεται μέχρι σήμερα ερινεός, (αγριοσυκιά) συντείνων παραδόξως εις ανάμνησιν ομηρικών περιγραφών. Το σπήλαιο είχε διερευνησει, τέσσερις περίπου δεκαετίες πριν, ο Ι. Χατζηδάκις, ταυτίζοντάς το πρώτος με το Σπέος Ειλειθυίας του Ομήρου. Ο Σπ. Μαρινάτος ανέσκαψε τμήμα του βόρειου τμήματος του σπηλαίου και αφαίρεσε αναμοχλευμένη επίχωση, πάχους ενός περίπου μέτρου, με πλήθος οστράκων που χρονολογούνται από τους Νεολιθικούς ως τους Ενετικούς χρόνους. Στο μέσον του σπηλαίου εντόπισε ζεύγος σταλακτιτών σε δίχωρο ορθογώνιο περίβολο των μινωικών χρόνων. Βαθύτερα στον μυχό του σπηλαίου, όπου υπάρχει πλήθος εντυπωσιακών σταλακτιτών, διερεύνησε υπόγειο χαμηλό θάλαμο, που ερμήνευσε ως άδυτο ή μέγαρο. Στο πλάτωμα, στην είσοδο του σπηλαίου, που κατονόμασε *Πλατεία των Βωμών*, αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα με κεραμεική των υστερομινωικών και κυρίως των γεωμετρικών χρόνων. Σε πρόσφατη διερεύνηση του σπηλαίου, διαπιστώθηκαν η ταφική του χρήση κατά την Τελική Νεολιθική και Προανακτορική (ΠΜ Ι – ΙΙΑ) περίοδο καθώς και η διαχρονική του λειτουργία ως χώρου λατρείας από τους προανακτορικούς (ΜΜ Ι) ως τους βυζαντινούς χρόνους.

Έναντι της εισόδου του σπηλαίου, στα νοτιοανατολικά, ανασκάφηκε, επίσης από τον Σπ. Μαρινάτο, ένα ακόμη σπήλαιο με ταφική χρήση ήδη από την Υπονεολιθική-Πρωτομινωική περίοδο. Η ανασκαφή απέδωσε ελάχιστα αλλά σημαντικά ευρήματα, όπως πρωτομινωικά πήλινα αγγεία και λίγα, κυρίως αργυρά, κοσμήματα ανάλογα με εκείνα από το ταφικό σπήλαιο Πύργου Ανωπόλεως. Τέχνηρα όπως αυτά, σε πρωτομινωικά ταφικά σύνολα στη βόρεια κεντρική ακτογραμμή (Γούρνες Πεδιάδας, Πύργος, Αμνισός και Κράσι) μαρτυρούν τη στενότερη επαφή του προανακτορικού πολιτισμού των βόρειων παραλίων της Κρήτης με τις Κυκλάδες και την Ανατολή, όπου τα αργυρά κοσμήματα αφθονούν.

Μάφεζε Καρτερού

Στη θέση Μάφεζε έχουν ανασκαφεί δύο ΥΜ ΙΙΑ2 – Β λαξευτοί σπηλαιώδεις θαλαμοειδείς τάφοι, ενώ έχει εντοπιστεί, αλλά όχι διερευνηθεί, τουλάχιστον ένας ακόμη

Αμνισός: Σπήλαιο Ειλειθυίας,
Ανατολικό πρανάς
Amnissos: Cave of Eileithyia,
Hillside setting from the east

Αμνισός: Ταφικό σπήλαιο.
Αργυρό περίαπτο (ΑΜΗ ΧΑ682).
Νεολιθική περίοδος

Amnissos: Burial Cave.
Silver pendant (HM XA682).
Neolithic period

σύγχρονός τους. Προφανώς, πρόκειται για το νεκροταφείο του οικισμού, που εκτείνεται δυτικά του λόφου της Παλιόχωρας και κυρίως βορειοδυτικά του σπηλαιίου Ειλειθυίας. Ο πρώτος τάφος, σε μικρή απόσταση από τον ναΐσκο του αγίου Γεωργίου, μόλις 320 μ. ανατολικά του σπηλαιίου, ανασκάφηκε από τον Σπ. Μαρινάτο το 1926 και ερμηνεύτηκε, από τον ίδιο, ως χώρος ταφής των ιερείων της Ειλειθυίας. Είχε επιμήκη δρόμο στα δυτικά, είσοδο με κατεστραμμένο φράγμα και θάλαμο με σχεδόν ωοειδή κάτοψη, που περιείχε έξι ακόσμητες κιβωτιόσχημες σαρκοφάγους με σαμαρωτό κάλυμμα. Τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί στο εσωτερικό των σαρκοφάγων, κάτω από αυτές, καθώς και στο δάπεδο του θαλάμου. Περιλαμβάνουν πήλινα αγγεία (κρατηρίσκους, κυάθους, θυμιατήρια), αρκετά από τα οποία περιείχαν απανθρακωμένες προσφορές, πυξίδα από αλάβαστρο, γυάλινο τρίωτο αγγείο, οστέινες περόνες, ελεφάντινο κτένι με ανάγλυφη διακόσμηση, χρυσό σφηκωτήρα, πολυάριθμες ψήφους από σάρδιο, υαλόμαζα, φαγεντιανή και ορεία κρύσταλλο, διάφορα χάλκινα αντικείμενα (κάτοπτρο, περόνες, δακτυλίδι, εγχειρίδιο) και θαλάσσια όστρεα.

Ο δεύτερος τάφος, που αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή της ΚΓ'ΕΠΚΑ (Στ. Μανδαλάκη) το 2008 στην περιοχή της Αγίας Φωτεινής, βρίσκεται σε απόσταση 368 μ. ΒΔ του σπηλαιίου Ειλειθυίας και 283 μ. ΒΔ από τον τάφο της ανασκαφής Μαρινάτου. Ο σχεδόν ακέραιος θάλαμός του ήταν ορθογώνιας παραλληλόγραμμης κάτοψης με δρόμο προσανατολισμού από Α προς Δ. Στο εσωτερικό του, αποκαλύφθηκαν πέντε κιβωτιόσχημες σαρκοφάγοι, δύο από τις οποίες είχαν καταστραφεί από την κατάρρευση τμήματος της οροφής. Οι ταφές συνοδεύονταν από διάφορα κτερίσματα (γραπτά πήλινα αγγεία, πήλινο ρυτό σε σχήμα υποδήματος, χάλκινες φιάλες, η μία από τις οποίες περιείχε θαλάσσια όστρεα, οστέινα αντικείμενα -χτένι, περόνη, σπάτουλα- ψήφους και περόνη από υαλόμαζα) που είχαν αποτεθεί στις σαρκοφάγους και στο δάπεδο του θαλάμου, όπως ακριβώς και στον τάφο που ανέσκαψε ο Μαρινάτος.

Άγιοι Θεόδωροι: Ο αμφίδυμος όρμος
Hagioi Theodoroi: The twin gulf

Βαθειανός Κάμπος: Άγιοι Θεόδωροι - Νίρου Χάνι

Την παράκτια πεδιάδα της Αμνισού διαδέχονται ο Βαθειανός Κάμπος με τον ομώνυμο ποταμό και ο αμφίδυμος όρμος, εκατέρωθεν του ακρωτηρίου των Αγίων Θεοδώρων και ως τον Γουρνιώτη ποταμό, ακριβώς έναντι της νήσου Δίας (Ντίας). Το 1918 ο Στ. Ξανθουδίδης πραγματοποίησε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα στην περιοχή. Αποκάλυψε τμήμα από εκτεταμένο ορθογώνιο κτήριο των νεοανακτορικών χρόνων με ισχυρή θεμελίωση και λαξευτή τοιχοποιία, που καταστράφηκε από φωτιά, με αρκετές, ωστόσο, ενδείξεις πρωιμότερης χρήσης. Διερεύνησε, επίσης, δύο χώρους του, ο μεγαλύτερος από τους οποίους έφερε στο κέντρο λίθινη βάση κίονα για τη στήριξη της οροφής. Από τους χώρους αυτούς συνέλεξε κυρίως όστρακα πίθων και κυπέλλων Μεσομινωικής πιθανώς περιόδου, τμήμα μεγάλου πρωτομινωικού ειδωλίου από σχιστόλιθο, δύο χάλκινες αγκιστροειδείς περόνες καθώς και μία δεκάδα από πήλινα αλιευτικά βάρη.

Την ανασκαφή συνέχισε το 1926 ο Σπ. Μαρινάτος, ο οποίος ανέσκαψε κατά μήκος της παραλίας καθώς και στο βραχώδες ακρωτήριο στα ΒΔ. Επεκτείνοντας την ανασκαφή του Στ. Ξανθουδίδα προς τα ανατολικά αποκάλυψε υπόστεγο πλακόστρωτο χώρο, μικρό αριθμό δωματίων και πηγάδι με καθαρό πόσιμο νερό, που, όπως σημειώνει, προτιμούσαν οι εργάτες του από αυτό των παρακείμενων πανδοχείων! Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο εντοπισμός ενός χώρου με ορθογώνια κάτοψη και τοιχοδομή πάχους 1 μ. από τιτανόλιθους. Το πλάτος του χώρου είναι περίπου 35 μ. ενώ το μήκος παραμένει άγνωστο. Εντός της κατασκευής αυτής, που ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει ως περίβολο, ανέσκαψε πενιχρά κατάλοιπα δωματίων με σχιστολιθικά δάπεδα. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων αναφέρεται θραύσμα πίθου με επιγραφή Γραμμικής Α' Γραφής. Από το 1926 η ακτογραμμή έχει μετατοπιστεί και ο μεγάλος αυτός περίβολος είναι πια βυθισμένος, αλλά ορατός υποθαλάσσια, στο μεγαλύτερο τμήμα του. Βορειοδυτικά του, ο Μαρινάτος εντόπισε ίχνη μεγάλου οικοδομήματος, πλάτους 18 μ., με λαξευτή τοιχοποιία και δύο βάσεις κίονων στο κέντρο. Τέλος, στο ακρωτήριο διερεύνησε λείψανα οικιών και πληθώρα λαξευμάτων που μαρτυρούν την εκτενή δόμησή του κατά την Εποχή του Χαλκού.

Άγιοι Θεόδωροι:
Κατάλοιπα μινωικής
εγκατάστασης

Hagioi Theodoroi:
Relics of minoan
installation

Στο πλαίσιο πρόσφατης έρευνας από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, αποτυπώθηκαν τα σωζόμενα κτηριακά κατάλοιπα των ανασκαφών Μαρινάτου, καθώς και επιπλέον δομές, που βρίσκονται υποβρυχίως στο μυχό του όρμου, με ισχυρή ξεστή τοιχοποιία στους πλατείς, για τη στήριξη ορόφου, τοίχους. Ίσως, αποτελούν το βόρειο τμήμα ενός μεγάλου συγκροτήματος βορειοδυτικά και σε μικρή απόσταση από την μινωική έπαυλη και τον οικισμό Νίρου. Ογκόλιθοι στο πρανές της ακτής, αμέσως ανατολικά του ναΐσκου των Αγίων Θεοδώρων, δείχνουν τη συνέχιση του συγκροτήματος προς τα νότια. Επιπλέον, η γεωφυσική διασκόπηση στην αμμώδη ακτή υπέδειξε την παρουσία, καλυμμένων πια σήμερα, δομών, στον πόρο που συνδέει την ακτή με το ακρωτήριο. Η εντυπωσιακότερη, αν και αινιγματική, διαπίστωση των ερευνών του Μαρινάτου αφορά στο μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα στη γένεση του ακρωτηρίου. Το μήκος του είναι 47,4 μ. και το πλάτος του 10 μ. Διαχωρίζεται κατά μήκος, με τοιχοδομή, σε δύο ανισομεγέθη διαμερίσματα, πλάτους 4,95 μ. το νότιο και 4,25 μ. το βόρειο. Ο Μαρινάτος, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο πυθμένας του λαξέυματος βρισκόταν κάτω από το επίπεδο της θάλασσας, σε βάθος περίπου 1,80-2,00 μ., θεώρησε ότι αυτό ήταν στη στεριά κατά τους μινωικούς χρόνους, υποστηρίζοντας την πιθανή χρήση του ως νεωρίου. Η πρόσφατη υποβρύχια έρευνα έδειξε ότι το βόρειο διαμέρισμα του λαξέυματος είναι περικλειστο και δε θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για τη φύλαξη πλοίων, παρά μόνο, πιθανόν, για την αποθήκευση του εξοπλισμού τους. Ωστόσο, το ανοιχτό στα ανατολικά νότιο διαμέρισμα, διαστάσεων 47,4 X 4,95 μ., κρίνεται καταλληλότερο για την κατασκευή, επισκευή ή φύλαξη δύο ή και περισσότερων πλοίων. Η επιβεβαίωση της χρήσης του, ωστόσο, απαιτεί περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση.

Στο ακρωτήριο, που σήμερα έχει τη μορφή συνεχόμενων βραχονησίδων, με διαπιστωμένη λατόμηση, ως το βάθος των 2 μ., λόγω της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης, ο Μαρινάτος εντόπισε λαξευτές τάφρους θεμελίωσης κτηρίων. Το ακρωτήριο ήταν προφανώς αρκετά πλατύτερο και ψηλότερο κατά το παρελθόν, εξασφαλίζοντας προστασία από τους βόρειους ανέμους. Αντίστοιχα, πολύ πλατύτερη θα πρέπει να ήταν και η γένεσή του, όπως δείχνουν τα κτηριακά κατάλοιπα που αποκάλυψαν η παλαιότερη και η σύγχρονη υποβρύχια έρευνα.

Η θέση και η σημασία του μινωικού οικισμού των Αγίων Θεοδώρων είναι αδιαμφισβήτητη. Μολονότι η χρήση του χώρου κατά τους πρωτομινωικούς χρόνους μαρτυρείται, με βάση τις δημοσιευμένες πληροφορίες, μονάχα από ένα σχιστολιθικό ειδώλιο, ωστόσο, ενισχύεται από τη φυσιογνωμία του, ως φυσικού αγκυρο-

βολίου, αλλά και την εγγύτητά του με τις σημαντικές πρωτομινωικές θέσεις στην Παλιόχωρα Αμισού δυτικά καθώς επίσης στον Πύργο και στις Γούρνες ανατολικά. Κατά παρόμοιο τρόπο, πιστοποιείται η συνέχειά του στη Μέση Εποχή του Χαλκού ενώ μία περίοδος ακμής, αλλά και βεβαιωμένης καταστροφής του, έλαβε, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, χώρα κατά τη Νεοανακτορική περίοδο (ΥΜ ΙΒ), ταυτόχρονα με το παρακείμενο Μέγαρο Νίρου, με το οποίο, εξάλλου, ανήκουν στην ίδια οικιστική ενότητα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, στο πλαίσιο πρόσφατης σωστικής διερεύνησης στην περιοχή βόρεια του Μεγάρου Νίρου, αποκαλύφθηκαν τοιχοδομές και κεραμεική των προανακτορικών ως και μετανακτορικών χρόνων, τεκμηριώνοντας την αρχική εκτίμηση του Στ. Ξανθουδίδη για την ύπαρξη ενός εκτεταμένου οικισμού στο ήπιο πρανές βόρεια του Μεγάρου και μέχρι την τότε ακτογραμμή. Πιθανόν, αποτελεί την προς νότο συνέχεια του οικισμού των Αγίων Θεοδώρων ως τους μετανακτορικούς (ΥΜΙΙΑ2/Β) χρόνους.

Η ανασύνθεση των μέχρι τώρα χερσαίων και υποθαλάσσιων αρχαιολογικών καταλοίπων στους Αγίους Θεοδώρους, καταδεικνύει την ύπαρξη ενός πρώιμου αρχικού πυρήνα, ίσως οικισμού αλιέων κατά τον Ξανθουδίδη, στην υπήνεμη πλευρά του ακρωτηρίου. Φαίνεται ότι, ο οικισμός αυτός, μέχρι και τους νεοανακτορικούς χρόνους, εξελίχθηκε σταδιακά από ένα μικρό ψαροχώρι σε ένα καλά οργανωμένο διοικητικό και οικονομικό κέντρο, με κτήριο ανακτορικού τύπου και πιθανόν νεώριο, συμπληρώνοντας, ενδεχομένως, τη λειτουργία του σύγχρονου του Μεγάρου. Εξάλλου, η λιμενική εγκατάσταση στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων - Νίρου Χάνι εκτείνεται στο σημείο συνάντησης τριών ανακτορικών επικρατειών, της Κνωσού, του Γαλατά και των Μαλίων, καθώς και των δορυφορικών οικισμών τους, πιθανόν, εποπτεύοντας τα χερσαία και θαλάσσια περάσματα.

Νίρου Χάνι : Μινωική Έπαυλη

Το Μέγαρο Νίρου, ΝΑ του όρμου των Αγίων Θεοδώρων, βρίσκεται 13 περίπου χλμ. Α από το επίνειο της Κνωσού στον Πόρο - Κατσαμπά, 6 χλμ. ΝΔ του συμπλέγματος των μινωικών οικιών στον Πρασά Ηρακλείου και 7 χλμ. Α του λιμενικού οικισμού στην Παλιόχωρα Αμισού. Η θέση του είναι γνωστή ήδη από τη δεκαετία του 1880, όταν ο τότε ιδιοκτήτης του αγρού, και γνωστός φιλάρχαιος, Γ. Ανερράψης, έφερε στο φως μεγάλο αριθμό πήλινων αγγείων, στην πλειονότητά τους άωτα κωνικά κύπελλα, σε στρώση ανθράκων, που έκανε τους ντόπιους να πιστέψουν ότι ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί, κατά την αρχαιότητα, ως κεραμεικός κλίβανος.

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη.
Κέρατα καθοσίωσης από πωρόλιθο (ΑΜΗ Γ277). Νεοανακτορική περίοδος

Nirou Chani: Minoan Villa.
Horns of consecration, of limestone (HM Γ277). Neopalatial period

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη. Χάλκινοι υπερμεγέθεις διπλοί πελέκες
(ΑΜΗ Χ2049-Χ2050-Χ2051). Νεοανακτορική περίοδος

Nirou Chani: Minoan Villa. Large votive double axes, of bronze
(HM Χ2049-Χ2050-Χ2051). Neopalatial period

Ο τόπος, ωστόσο, ήταν ήδη γνωστός στους πρωτοπόρους της κρητικής αρχαιολογίας, Ι. Χατζηδάκη και Στ. Ξανθουδίδη, οι οποίοι είχαν εντοπίσει επιφανειακές συγκεντρώσεις μινωικών οστράκων και τοιχοδομών στην ευρύτερη περιοχή.

Το 1918, παράλληλα με την ανασκαφή του σπηλαιώδους πρωτομινωικού ταφικού σπηλαίου στον Πύργο, σε μικρή απόσταση ανατολικά, ο Στ. Ξανθουδίδης αποκάλυψε χώρους στο κεντρικό τμήμα του Μεγάρου. Η σπουδαιότητα των ευρημάτων τον οδήγησε στο να ζητήσει τη συνδρομή του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία ανέλαβε τη συνέχιση της ανασκαφής, καταβάλλοντας το απαραίτητο χρηματικό ποσό για την απαλλοτρίωση του αγρού. Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής ο χώρος υπέστη μικρές φθορές ενώ μετά το τέλος του πολέμου ο Ν. Πλάτων πραγματοποίησε εργασίες συντήρησης και αποκατάστασής του.

Οι εκτενείς ανασκαφικές αναφορές του Στ. Ξανθουδίδα κατέδειξαν ευθύς εξαρχής τη σπουδαιότητα του κτηρίου και των κινητών ευρημάτων του, κατατάσσοντάς το, έκτοτε, μεταξύ των σημαντικότερων μνημείων του Μινωικού Πολιτισμού. Ο ίδιος ερμήνευσε το κτήριο ως κατοικία Αρχιερέως της Μινωικής Θρησκείας ή Ηγεμόνος Αρχιερέως ή κατοικία του Άρχοντος Συνοικισμού, άποψη που παραμένει επίκαιρη ιδιαίτερα σε συνδυασμό με το κτηριακό σύμπλεγμα που κείται μισοβυθισμένο στους Αγίους Θεοδώρους, αμέσως δυτικά. Λίγα χρόνια μετά, ο Α. Evans, στο μνημειώδες έργο του, *The Palace of Minos*, σχολίασε τη λειτουργία του κτηρίου σε σχέση με τους υπερμεγέθεις χάλκινους πελέκεις και τις πήλινες επίχριστες τράπεζες προσφορών, θεωρώντας ότι αποτελούσε κέντρο εξαγωγής τελετουργικών αντικειμένων. Με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες του Ν. Πλάτωνα, το μνημείο επανήλθε στο προσκήνιο και έκτοτε συμπεριλαμβάνεται σταθερά στις περισσότερες μελέτες νεοανακτορικής αρχιτεκτονικής.

Η περιοχή όπου βρίσκεται το Μέγαρο αποτελεί, μετά τον Πόρο και την Αμνισό, την τελευταία, προς τα ανατολικά, σημαντική νεοανακτορική θέση της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής του νησιού, πριν από τα Μάλια. Το τουλάχιστον διώροφο, εμβαδού περίπου 1000 τ.μ., κτήριο, από τα μεγαλύτερα του είδους, έχει αρκετά τυπικά ανακτορικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά: ξεστή τοιχοποιία, υψηλής ποιότητας τοιχογράφηση, κεντρικό, μεγάλο, πλακόστρωτο αύλειο χώρο, δεξαμενή καθαρμών, σύστημα αιθουσών, πολύθυρα, φωταγωγό, κλιμακοστάσια, πιθανό τριμερές ιερό, αποθήκες. Ο αρχιτεκτονικός του σχεδιασμός εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με τη Βασιλική Έπαυλη στην Κνωσό, το ανακτορικό κτήριο στην Τουρκογειτονιά Αρχανών, τη Βασιλική Έπαυλη της Αγίας Τριάδας και την Οικία Δυ των Μαλίων. Αναπτύσσεται δυτικά και νότια ενός εκτενούς πλακόστρωτου υπαίθριου

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη.
Τοιχογραφία Ιερού Κόμβου
(AMH T43). Νεοανακτορική περίοδος

Nirou Chani: Minoan Villa.
Fresco depicting a Sacred Knot
(HM T43). Neopalatial period

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη. Καδόσχημο αγγείο θαλάσσιου ρυθμού (ΑΜΗ Π7572). Νεοανακτορική περίοδος

Nirou Chani: Minoan Villa. Basket-shaped vase with Marine style decoration (HM Π7572). Neopalatial period

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη. Ραμφόστομη πρόχους (ΑΜΗ Π7552), Τετράωτος αμφορίσκος (ΑΜΗ Π7568), Νεοανακτορική περίοδος

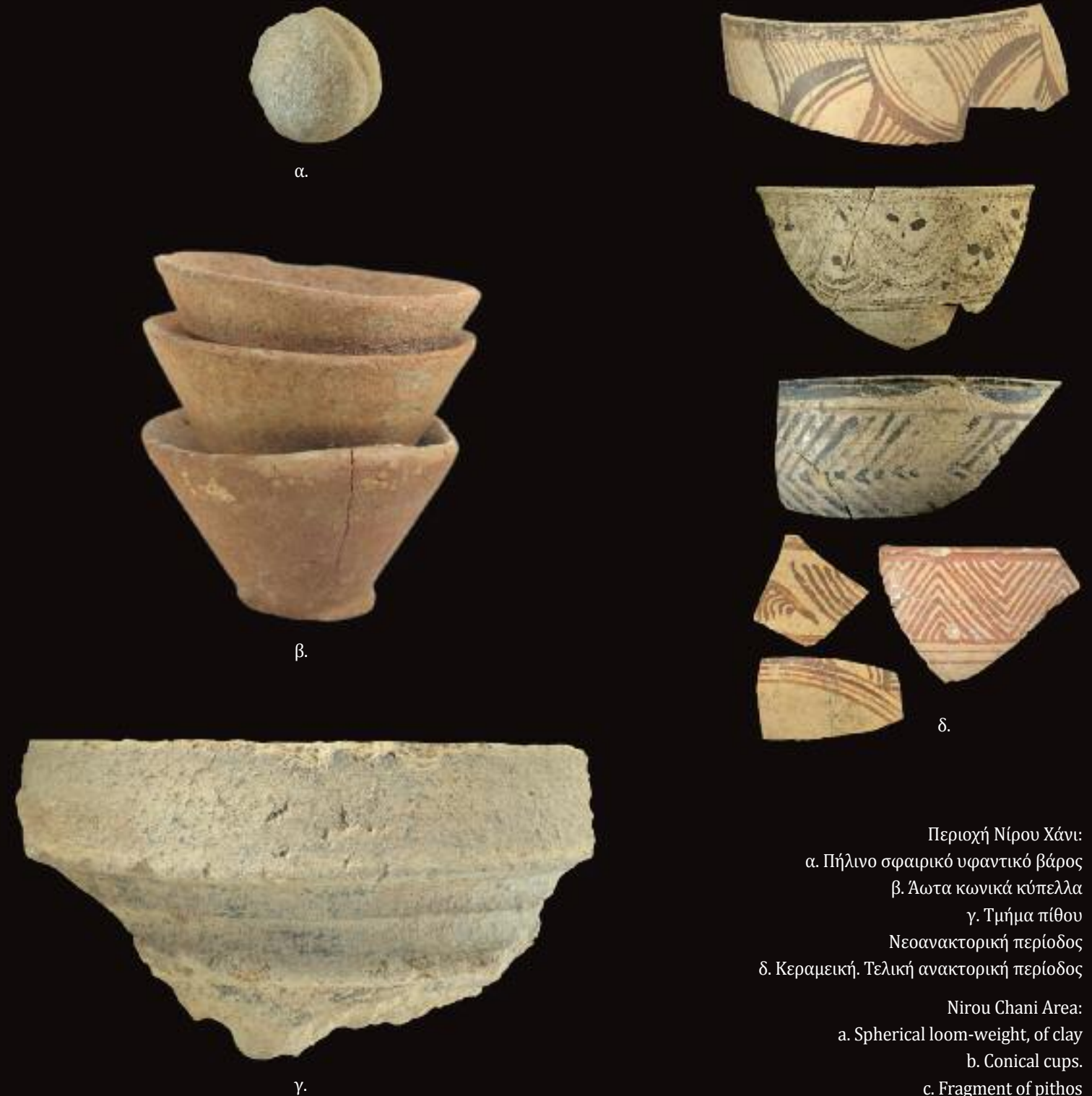
Nirou Chani: Minoan Villa. Beak-spouted jug (HM Π7552), Four-handled amphoriskos (HM Π7568). Neopalatial period

χώρου με εντοπισμένες κύριες εισόδους στα νότια και στα ανατολικά. Πιθανόν αποτελεί μέρος ενός εκτενέστερου κτηριακού συγκροτήματος που περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα ακόμη κτήριο στα νότια. Στο νότιο τομέα βρίσκονταν χώροι υποδοχής, λατρευτικοί και φύλαξης τελετουργικών αντικειμένων, με πρόσβαση, μέσω κλιμακοστασίων, στον άνω όροφο. Οι ισόγειοι χώροι πιθανόν είχαν δημόσιο χαρακτήρα και ενδεχομένως υποστήριζαν συμποτικές εορτές και τελετουργικά δρώμενα συλλογικού χαρακτήρα. Ο βόρειος τομέας προοριζόταν για την αποθήκευση, σε πίθους και πλινθόκτιστες θήκες με χωρητικότητα 13.200 - 13.950 λίτρα αγροτικών προϊόντων. Ως προς την αποθηκευτική του δυναμική, το Μέγαρο συγκρίνεται με το κτήριο στον Σκλαβόκαμπο, την Οικία Α της Τυλίσου, τη Βασιλική Έπαυλη και την Ανατολική Οικία στην Αγία Τριάδα, τις αγροικίες στη Μητρόπολη (Καννιά) Γόρτυνας και στο Βαθύπετρο και πιθανώς το ανακτορικό κτήριο στις Αρχάνες. Εντύπωση, πάντως, προκαλεί η απουσία τεκμηρίων διοίκησης, όπως πήλινων πινακίδων και σφραγισμάτων.

Το κτήριο δεν παρέχει ενδείξεις βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, σε αντίθεση με άλλα σύγχρονά του, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα το ανακτορικό κτήριο στη Ζώμινθο και την αγροικία στο Βαθύπετρο, στην ορεινή και ημιορεινή, αντίστοιχα, ζώνη της ενδοχώρας. Απουσιάζουν ακόμη οι μαρτυρίες που πιστοποιούν την παραγωγή πολύτιμων αντικειμένων γοήτρου, όπως στο ανακτορικό κτήριο Αρχανών ή στο Βόρειο Κτήριο του τομέα ανασκαφών του Στρωματογραφικού Μουσείου στην Κνωσό. Επιπλέον, παρά τη δεσπόζουσα θέση του στην λιμενική εγκατάσταση των Αγίων Θεοδώρων δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά, τεκμήρια εμπορικών επαφών με τις Κυκλάδες, την Κύπρο, την Αίγυπτο και την Ανατολική εν γένει Μεσόγειο, όπως συμβαίνει στον Κομμό, στην Αμνισό, στον Μόχλο και στη Ζάκρο.

Το Μέγαρο Νίρου εγκαταλείπεται, μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά, στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου. Ωστόσο, μεμονωμένα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας πιστοποιούνται και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Συγκεκριμένα, στο λεγόμενο τριμερές ιερό βρέθηκε τμήμα γεωμετρικού σκύφου ενώ λιγοστά αβαφή ρωμαϊκά όστρακα και βάση γυάλινου αγγείου εντοπίστηκαν στην επίχωση των δύο κυκλικών ορυγμάτων της αυλής. Τα ευρήματα αυτά δε στοιχειοθετούν την επανακατοίκηση του κτηρίου ή έστω τμήματός του, που θα πρέπει να παρέμενε ορατό μέχρι τουλάχιστον και τους ρωμαϊκούς χρόνους, μολονότι η κατοίκηση γύρω από αυτό συνεχίστηκε εντατικά έως και τους Ιστορικούς χρόνους, όπως αποδεικνύεται από τη σύγχρονη ανασκαφική έρευνα.

Περιοχή Νίρου Χάνι:
 α. Πήλινο σφαιρικό υφαντικό βάρος
 β. Άωτα κωνικά κύπελλα
 γ. Τμήμα πίθου
 Νεοανακτορική περίοδος
 δ. Κεραμική. Τελική ανακτορική περίοδος

Nirou Chani Area:
 a. Spherical loom-weight, of clay
 b. Conical cups.
 c. Fragment of pithos
 Neopalatial period
 d. Pottery. Final Palatial period

Βαθειανός Κάμπος - Νίρου Χάνι, Κοκκίνη Χάνι: Ταφική χρήση

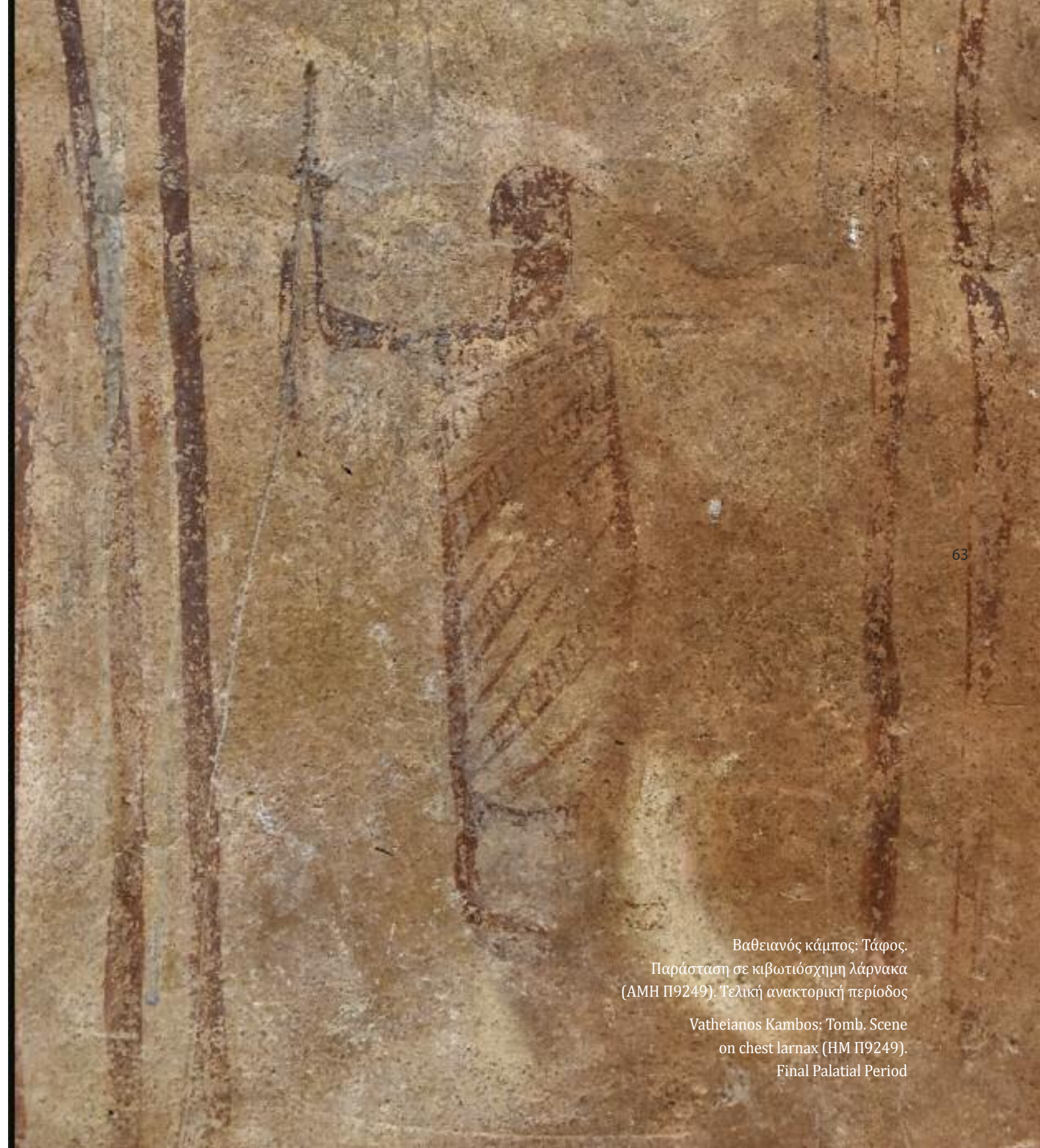
Στη δυτική όχθη του Βαθειανού ποταμού, υπήρχε, σύμφωνα με τον Στ. Ξανθουδίδη, νεκροταφείο των μετανακτορικών χρόνων, που συμπίπτει με την τελευταία φάση του αντίστοιχου οικισμού, αλλά καταστράφηκε εκτενώς από την πλημμύρα του 1897. Ο Στ. Ξανθουδίδης συνέλεξε πλήθος διάσπαρτων θραυσμάτων από πήλινες σαρκοφάγους ενώ κατόρθωσε να ανασκάψει ένα μικρό, αποσπασματικά σωζόμενο τάφο με λίγα οστά, δύο μικρούς ψευδόστομους αμφορείς και σημαντικά μικροαντικείμενα. Στην ίδια ενότητα εντάσσεται ένας ακόμη τάφος της ίδιας χρονικής περιόδου, με αρκετά αγγεία και γραπτή σαρκοφάγο με λατρευτικές σκηνές, που διερευνήθηκε το 1933 από τον Σπ. Μαρινάτο. Πιθανόν από αδιερεύνητο τάφο στις όχθες του Βαθειανού χειμάρρου προέρχεται και μια παράδοση του 1952 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, που περιλαμβάνει δύο πήλινα ρυτά και θραύσματα κύλικας της Μετανακτορικής περιόδου.

Ανώπολη

Σε απόσταση 2,3 χλμ. από το νότιο όριο της περιοχής Νίρου Χάνι, σε υψόμετρο 200 μ., νότια και ανατολικά του Βαθειανού Κάμπου, βρίσκεται ο οικισμός της Ανώπολης, αποτελώντας την ημιορεινή ενδοχώρα του. Η περιοχή είναι ιδιαιτέρως εύφορη λόγω της θέσης της σε φυσικά οχυρή βραχώδη κοιλάδα με πλούσια υδρολογία. Στον οικισμό έχουν ανασκαφεί νεοανακτορικός λακκοειδής τάφος και ένας μετανακτορικός θαλαμωτός, που περιείχε τρεις σαρκοφάγους και πήλινα αγγεία. Επίσης, στη θέση *Φραγκούλη Ρυάκι* διερευνήθηκε, το 1960, ένας ακόμη μετανακτορικός τάφος με δύο σαρκοφάγους και έναν ψευδόστομο αμφορέα.

Πύργος

Στη θέση *Πύργος* ή *Χαλέπα*, που πήρε το όνομά της από οθωμανικό πύργο ελέγχου της παράκτιας ζώνης στην περιοχή όπου σήμερα εκτείνεται η ξενοδοχειακή μονάδα *Themis Beach* (ευρύτερη περιοχή Κοκκίνη Χάνι), ανασκάφηκε από τον Στ. Ξανθουδίδη, κατά τα έτη 1918 και 1921, ο γνωστός ΠΜ I - II σπηλαιώδης τάφος που περιείχε είκοσι σαρκοφάγους. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται πήλινα αγγεία του ομώνυμου ρυθμού, με χαρακτηριστικότερα τα αμφικωνικά κύπελλα τύπου δισκοπότηρου, λίθινα ειδώλια, λεπίδες οψιανού, κοσμήματα, καθώς επίσης μετάλλια όπλα και εργαλεία. Εκατέρωθεν του τάφου σώζονται λείψανα εκτεταμένης οικιστικής εγκατάστασης με κτήρια ορθογώνιας κάτοψης, ενώ περίπου πενήντα κοιλότητες (αρόλιθοι) λαξευμένες στο φυσικό βράχο, που σχετίζονται με οικοτεχνικές δραστηριότητες, εντοπίζονται στα βόρεια.

Βαθειανός κάμπος: Τάφος.
Παράσταση σε κιβωτιόσχημη λάρνακα
(ΑΜΗ Π9249). Τελική ανακτορική περίοδος

Vatheianos Kampos: Tomb. Scene
on chest larnax (HM Π9249).
Final Palatial Period

Βαθειανός κάμπος:
Τάφος. Κρατήρας (ΑΜΗ Π8432).
Μετανακτορική περίοδος

Vatheianos Kambos:
Tomb. Krater (HM Π8432).
Postpalatial period

Νίρου Χάνι: Ανεξερεύνητος τάφος
εντός του χειμάρρου.
Κωνικό ρυτό (ΑΜΗ Π28433).
Τελική ανακτορική περίοδος

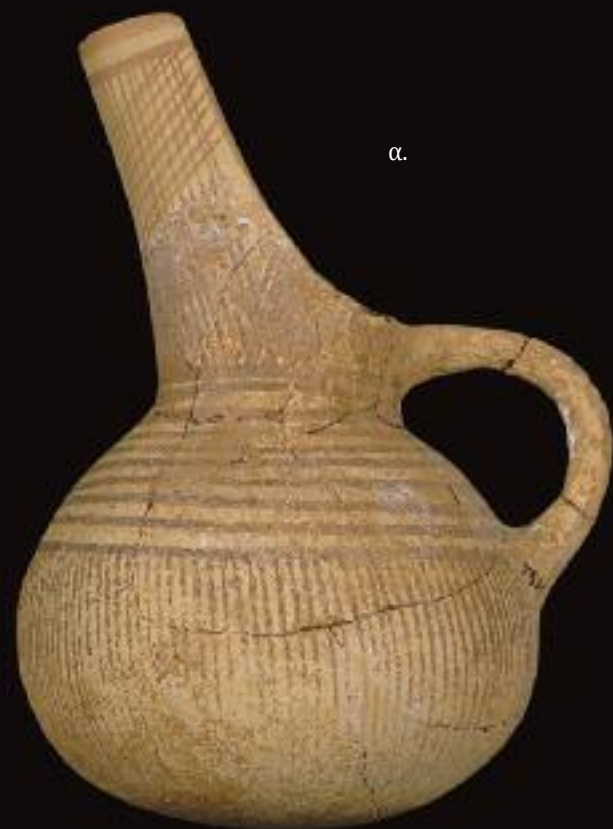
Nirou Chani: Unexplored tomb
in the torrent-bed.
Conical rhyton (HM Π28433).
Final Palatial Period

Πύργος: Ταφικό σπήλαιο.
Πήλινο αμφικωνικό κύπελλο (ΑΜΗ Π 7499).
Προανακτορική περίοδος
Pyrgos: Burial cave. Chalice (HM Π7499).
Prepalatial period

Πύργος: Ταφικό σπήλαιο.
Πήλινο αγγείο με ηθμό (ΑΜΗ Π7504).
Προανακτορική περίοδος
Pyrgos: Burial cave. Vessel with
strainer-shaped interior (HM Π7504).
Prepalatial period

α.

β.

69

Πύργος: Ταφικό σπήλαιο.

α. Ραμφόστομη πρόχους (ΑΜΗ Π7531)

β. Πήλινο προχυτικό αγγείο με αμφικωνικό σώμα (ΑΜΗ Π7541). Προανακτορική περίοδος

Pyrgos: Burial cave.

a. Beak-spouted jug (HM Π7531)

b. Spouted vase with biconical body (HM Π7541). Prepalatial period

Πύργος: Ταφικό σπήλαιο.

Πήλινο σύνθετο τελετουργικό σκεύος (ΑΜΗ Π7450).

Προανακτορική περίοδος

Pyrgos: Burial cave. Complex ritual vase (HM Π7450). Prepalatial period

Γούρνες

Τη δεκαετία 1920 - 1930 ο Ι. Χατζηδάκις ανέσκαψε στο βόρειο πρηνές του λόφου *Κεφάλι*, νότια του σύγχρονου οικισμού, ταφικό περίφραγμα με τριάντα ένα νεκρούς και αποθέτη, τον λεγόμενο *Ιερό Λάκκο*, με πήλινα αγγεία των προανακτορικών χρόνων. Στην ίδια θέση εντόπισε και έξι λαξευτούς μετανακτορικούς τάφους, οι δύο από τους οποίους σώζουν επιμήκη δρόμο. Οι τελευταίοι απέδωσαν πήλινα αγγεία, ειδώλια και σφραγίδες, μαρτυρώντας την ύπαρξη σύγχρονου τους οικισμού, που, με βάση τα αποτελέσματα πρόσφατης σωστικής έρευνας, εντοπίζεται εντός του σημερινού οικιστικού πυρήνα των Γουρνών. Οι κύριες φάσεις του τοποθετούνται, γενικά, με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και την κεραμική, στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Στη δυτική όχθη του ποταμού Γουρνιώτη, σε απόσταση 300 μ. από την παραλία της πρώην Αμερικάνικης Βάσης, ανασκάφηκε το 1999 από την ΚΓ'ΕΠΚΑ (Κ.Γκαλανάκη), στο πλαίσιο ανέγερσης των νέων εγκαταστάσεων του ΙΘΑΒΙΚ (ΕΛΚΕΘΕ), νεκρόπολη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ΠΜ ΙΒ). Η θέση βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. ανατολικά από τον σπηλαιώδη ΠΜ Ι - ΙΙ τάφο στον Πύργο της περιοχής Κοκκίνη Χάνι. Οι τριάντα έξι (36) θαλαμοειδείς, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο τάφοι και αβαθή λακκοειδή λαξεύματα ήταν οργανωμένοι σε δύο τομείς που απείχαν μεταξύ τους 65 μ. Ο προσανατολισμός των τάφων, στον πρώτο τομέα, ήταν Β - ΒΑ ενώ στον δεύτερο Β. Τρεις από τους τάφους ενσωματώθηκαν στη θεμελίωση τρίχωρου ορθογώνιου μινωικού (ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι / ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ ΙΑ) ταφικού κτηρίου, στο δυτικό όριο του δεύτερου τομέα. Στο εσωτερικό των τάφων δε βρέθηκε οστεολογικό υλικό, το οποίο φαίνεται πως διαβρώθηκε λόγω της γειννίας με τη θάλασσα και του γεωλογικού υποβάθρου της περιοχής. Ωστόσο, η αρχική θέση του νεκρού υποδηλώνεται από την τοποθέτηση των κτερισμάτων ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των μεγαλύτερων τάφων. Σύνηθες κτέρισμα στον προθάλαμο αποτελούσε ένα σκόπιμα θραυσμένο αμφικωνικό κύπελλο τύπου Πύργου, συχνά καλυμμένο από τους λίθους του φράγματος εισόδου, σύμφωνα και με τα ταφικά έθιμα της προανακτορικής νεκρόπολης στην Αγία Φωτιά Σητείας. Οι τριάντα έξι τάφοι περιείχαν συγκεκριμένες κατηγορίες κτερισμάτων, με τυπολογικά παράλ-

ληλα σε ταφικά σύνολα εντός (Πύργος, Αγία Φωτιά) και εκτός (Κουφονήσια) Κρήτης, όπως πήλινα αγγεία (μόνωτα και αμφικωνικά κύπελλα, αμφοροειδή αγγεία, πυξίδες διαφόρων τύπων, καρποδόχες, σαλτσιέρες, θυμιατήρια), λεπίδες οψιανού, περίαπτα από στεατίτη, όστρεα και μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία ένα περιδέραιο από 457 συμπαγείς δισκοειδείς ψήφους αργύρου με ισάριθμες ένθετες, μικρότατες κυλινδρικές ψήφους στεατίτη, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Ο τοπογραφικός συσχετισμός της νεκρόπολης με τον αντίστοιχο οικισμό δε στάθηκε εφικτός παρά την επισταμένη αναζήτηση των καταλοίπων του. Ωστόσο, αρχιτεκτονικά λείψανα των μινωικών χρόνων, ίσως τμήμα παράκτιου τείχους, που όμως χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης, εντοπίστηκαν πρόσφατα στην παράκτια ζώνη ακριβώς βόρεια της νεκρόπολης.

Η νεκρόπολη των Γουρνών συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των υλικών και άυλων πολιτισμικών ανταλλαγών και σχέσεων ανάμεσα στις παράκτιες ΠΜ ΙΒ εγκαταστάσεις της Κρήτης με τις σύγχρονές τους κυκλαδικές, επιβεβαιώνοντας τη στρατηγική θέση του νησιού, ήδη από αυτήν την πρώιμη εποχή, και την ισότιμη συμμετοχή του στην ταυτότητα του αιγαιακού πολιτισμού της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινο αμφικωνικό κύπελλο
(ΑΜΗ Π32199).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜ ΙΒ)

Gournes: Cemetery. *Chalice*
(HM Π32199).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινο αμφικωνικό κύπελλο
(ΑΜΗ Π32201).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜ ΙΒ)

Gournes: Cemetery. *Chalice*
(HM Π32201).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινο αμφικωνικό κύπελλο
(ΑΜΗ Π32277).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜ ΙΒ)

Gournes: Cemetery. *Chalice*
(HM Π32277).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινο αμφικωνικό κύπελλο
(ΑΜΗ Π32226). Προανακτορική
περίοδος (ΠΜ ΙΒ)

Gournes: Cemetery. *Chalice*
(HM Π32226).
Prepalatial period (EM IB)

α.

β.

Γούρνες: Νεκροταφείο.

α. Πήλινη πηνιόσχημη πυξίδα (ΑΜΗ Π32204)

β. Πήλινο πώμα πηνιόσχημης πυξίδας (ΑΜΗ Π32267).

Προανακτορική περίοδος (ΠΜ ΙΒ)

Gournes: Cemetery.

a. Spool pyxis (HM Π32204)

b. Spool pyxis lid (HM Π32267).

Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.

Δίδυμες πήλινες κωνικές πυξίδες (ΑΜΗ Π32213).

Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.

Twin conical pyxides (HM Π32213).

Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινη σφαιρική πυξίδα
(ΑΜΗ Π32214).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Spherical pyxis (HM Π32214).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινη κωνική πυξίδα (ΑΜΗ Π32229).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Conical pyxis (HM Π32229).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινη φιάλη με προχσή (ΑΜΗ Π32198).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Spouted bowl (HM Π32198).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινη σαλτσιέρα (ΑΜΗ Π32217).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Spouted bowl (HM Π32217).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινο μόνωτο κύπελλο (ΑΜΗ Π32231).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)
Gournes: Cemetery. Cup. (HM Π32231).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Λεπίδες οψιανού (ΑΜΗ Λ5628α-Λ5628β)
σε ημισφαιρική φιάλη (ΑΜΗ Π32187).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)
Gournes: Cemetery.
Obsidian blades (HM Λ5628a-Λ5628b)
inside bowl (HM Π32187).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Καντήλα (ΑΜΗ Π32208).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Jar with fenestrations (HM Π32208).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Πήλινο αμφοροειδές αγγείο (ΑΜΗ Π32196).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Clay amphoroid vase (HM Π32196).
Prepalatial period (EM IB)

Γούρνες: Νεκροταφείο.
Αργυρό περιδέραιο (ΑΜΗ ΧΑ1707α).
Προανακτορική περίοδος (ΠΜΙΒ)

Gournes: Cemetery.
Silver necklace (HM ΧΑ1707a).
Prepalatial period (EM IB)

Κάτω Γούβες: Δέλτα Αποσελέμη.
Ο αμφίδυμος όρμος
Kato Gouves: Aposelemi's Delta.
The twin gulf

Κάτω Γούβες - Ανισαράς

Βόρεια από την εκβολή του *Δέλτα του Αποσελέμη*, υπάρχουν, βυθισμένο πια σήμερα μικρό ακρωτήριο και αμφίδυμος όρμος. Σε σωστική ανασκαφή της ΚΓ' ΕΠΚΑ (Στ. Μανδαλάκη), το 2007 και 2010, επί του ακρωτηρίου και βόρεια της ξενοδοχειακής μονάδας *Amirandes* ήλθε στο φως τμήμα εκτεταμένου παράκτιου οικισμού των παλαιοανακτορικών χρόνων. Στα ΒΑ του ανασκαμμένου χώρου σώζονται τρεις ισχυρές τοιχοδομές, μέγιστου σωζόμενου ύψους 1,50 μ., που ερμηνεύονται ως κυματοθραύστες, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα του έχουν αποκαλυφθεί 19 δωμάτια, που πιθανότατα ανήκουν στο ίδιο διώροφο κτήριο, καθώς και πλακόστρωτος υπαίθριος χώρος. Ο οικισμός, που φαίνεται να εγγράφεται στην σφαίρα επιρροής των Μαλίων, καταστράφηκε από φωτιά στο τέλος της Παλαιοανακτορικής περιόδου και κατοικήθηκε ξανά, για μικρό χρονικό διάστημα, στις αρχές της Νεοανακτορικής, οπότε και εγκαταλείφθηκε οριστικά.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά της παλαιοανακτορικής οικιστικής εγκατάστασης έχει ανασκαφεί εν μέρει εκτεταμένος οικισμός των μετανακτορικών χρόνων. Εντοπίζεται στο βραχώδες υψίπεδο, 7 μέτρα ψηλότερα από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας, μεταξύ των ξενοδοχειακών μονάδων *Πάνθεον* στα δυτικά και *Cretan Sun* στα ανατολικά. Μολονότι η ακτογραμμή παρουσιάζει πλέον διαφορετική εικόνα, κυρίως λόγω της σύγχρονης δόμησης και χρήσης, τεκμηριώνεται από παλαιούς χάρτες και άλλες μαρτυρίες, ότι σε αυτήν καταλήγει ένα πυκνό δίκτυο χειμάρρων και ρεμάτων, που σχηματίζουν στις εκβολές τους μικρούς αμμώδεις κολπίσκους, κατάλληλους για την καθέλκυση και προσάραξη πλοιαρίων, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της θαλάσσιας επικοινωνίας.

Οι ανασκαφές ανατολικά του ξενοδοχείου *Πάνθεον*, σε έκταση τεσσάρων περίπου στρεμμάτων, έφεραν στο φως το δυτικότερο τμήμα μετανακτορικού οικισμού. Συνίσταται σε τρία κτηριακά συγκροτήματα με κάθετο προς τη θάλασσα δρόμο και υπαίθριους χώρους με εργαστηριακές εγκαταστάσεις ανάμεσά τους. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, Δ. Βαλλιάνου, εδώ ήταν η *Συνοικία των Κεραμέων*, με τις κατοικίες των τεχνιτών και των εμπόρων. Οι εννέα κεραμεικοί κλίβανοι και το οργανωμένο ΥΜ ΙΙΒ εργαστήριο αγγειοπλαστικής μαρτυρούν ότι η περιοχή

υπήρξε σημαντικό βιοτεχνικό κέντρο κεραμεικής παραγωγής, που προοριζόταν όχι μόνο για τις τοπικές ανάγκες, αλλά, πιθανόν, και για εξαγωγικό εμπόριο, σε μια παράκτια περιοχή κατάλληλη για το σκοπό αυτό. Ευρήματα, όπως ένας πιθανόν κυπριακής προέλευσης σφραγιδοκύλινδρος και ένα πήλινο ομοίωμα πλοίου, ίσως τεκμηριώνουν περαιτέρω αυτή τη δράση.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των μινωικών χρόνων εντόπισε ο Ν. Πλάτων και στην παράκτια περιοχή Ανισαρά, ενώ στη βραχώδη ζώνη του ακρωτηρίου διακρίνονται πεσμένοι δόμοι που οδηγούν στην υπόθεση ότι το συγκεκριμένο, βυθισμένο σήμερα, σημείο ίσως είχε χρησιμοποιηθεί ως προκυμαία.

Χερσόνησος: Καστρί. Αρχαία ακρόπολη.
Ο αμφίδυμος όρμος
Chersonessos: Kastri. Ancient acropolis.
The twin gulf

Χερσόνησος

*Ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου εἰς Χερρόνησον πόλιν στάδιοι λ' ὕδωρ
ἔχει καὶ νῆσον ἔχουσαν πύργος καὶ λιμένα
(Σταδιασμός, ἴτοι Περίπλους της Μεγάλης Θαλάσσης, 349)*

Από το δυτικό άκρο του κόλπου των Μαλίων και προς ανατολάς διακρίνονται επάλληλα ακρωτήρια με αμφίδυμους όρμους, στις θέσεις *Άγιος Γεώργιος, Τηγάρι, Άγιος Νικόλαος* και *Δράπανος* στην περιοχή Χερσονήσου – Σταλίδας και *Ποταμός* σε αυτήν των Μαλίων. Λόγω της γεωμορφολογίας, το τοπωνύμιο Χερσόνησος είναι συχνό στον ελλαδικό χώρο. Στην Κρήτη υπάρχουν δύο αρχαίες πόλεις με αυτό το όνομα, οι οποίες βρίσκονται, αντίστοιχα, στα δυτικά παραλία, κοντά στον οικισμό Σφηνάρι Κισιάμου, και στη βόρεια κεντρική ακτογραμμή, 25 χλμ. ανατολικά του Ηρακλείου. Για τη δεύτερη Χερσόνησο, υπάρχουν αρκετές αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, όπου το διαχρονικό τοπωνύμιό της απαντά στις παραλλαγές Χερρόνασος, Χερσόνασος, Χερσόνησος, Κερσόνησος και Χερρόνησος ή Χερρόνηση κατά Κρήτην και Χερσόνησος.

Η πόλη, γνωστή στους κλασικούς γεωγράφους, κυρίως ως επίνειο της Λύκτου, που βρίσκεται 15 χλμ. νοτιότερα και συχνά αποκαλείται *άνωθεν πόλις* (άνω πόλη), αναπτύσσεται ραγδαία και ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση αναγνωρίζεται ως μία από τις λίγες ανεξάρτητες πόλεις του νησιού. Η ευρωστία της, που οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο προστατευμένο από τους βορειοδυτικούς ανέμους λιμάνι της. Δικαιολογώντας την προσωνυμία της ως *πόλις επί θαλάσσει* (κάτω πόλη), διαρκεί ως τον 8ο αιώνα μ.Χ., οπότε και εγκαταλείπεται. Η περιοχή κατοικείται ξανά στα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε ιδρύεται ο νέος εμπορικός οικισμός του Λιμένα Χερσονήσου.

Πληροφορίες για το ευρύχωρο και αμφίδυμο αγκυροβόλιο της αρχαίας Χερσονήσου, που δεσπόζει εκατέρωθεν του βραχώδους ακρωτηρίου Καστρί, όπου η αρχαία ακρόπολη, παρέχουν οι αρχαίες γραπτές μαρτυρίες (Stadiasmus Maris Magni) και οι έρευνες των J. Leatham και S. Hood, στην παραλία του νότιου λιμανιού, γνωστού με την προσωνυμία Τηγάρι. Τοποθεσία ιδανική αφού, όπως επισημαίνει και

ο Βιτρούβιος, υπάρχουν μεγάλα πλεονεκτήματα, αν τα λιμάνια είναι καλά τοποθετημένα από τη φύση και έχουν προεξέχοντα ακρωτήρια, πίσω από τα οποία κόλποι ή κολπίσκοι σχηματίζονται από την ίδια τη φύση του τόπου. Έτσι, η Χερσόνησος θεωρείται ως ίσως το ασφαλέστερο αρχαίο λιμάνι της βόρειας κρητικής ακτογραμμής, ανάμεσα στο Ηράκλειο και την Ολούντα. Το ίδιο λιμάνι αποτελεί, για αιώνες, τη μόνη διέξοδο των Λυκτίων προς τη βόρεια θάλασσα, που αν και στην ενδοχώρα, επιλέγουν, μεταξύ άλλων, από το π. 300 ως το 220 π.Χ., το πλοίο ως έμβλημα των νομισμάτων τους, δηλώνοντας σαφώς το ναυτικό τους προσανατολισμό. Επισημαίνεται ότι η Λύκτος στην περίοδο της ακμής της είχε διέξοδο και προς το Λιβυκό πέλαγος, μάλλον από τον Κερατόκαμπο.

Η πρωιμότερη περιηγητική αναφορά για το λιμάνι της Χερσονήσου βρίσκεται στον C. Buondelmonti. Ακολουθεί αυτή του O. Belli, που, στα 1586, γράφει ότι η Χερσόνησος είχε ένα λιμάνι που τώρα είναι επιχωματωμένο, ικανό να χωρέσει τριάντα γαλέρες. Παρόμοιες σκέψεις κάνει και ο Fr. Basilicata, ο οποίος, στα 1630, βεβαιώνει τον σεβάσμιο προστάτη του, P. Giustiniano, ότι εκεί βρίσκεται ένα λιμάνι που το λένε *Τηγάρι*, που σήμερα με τις προσχώσεις μόλις μπορούν να μπουν βάρκες, διαφορετικά θα μπορούσε να επαρκέσει για δεκαπέντε ή περισσότερες γαλέρες. Συμπληρώνει, εξάλλου, ότι ακριβώς βόρεια βρίσκεται ο όρμος που είναι πολύ καλό αγκυροβόλιο και έχει βάθος αρκετό για να αγκυροβολήσουν παντού γαλέρες. Ο Basilicata αποτυπώνει την περιοχή από το ακρωτήριο του Αγίου Νικολάου ως τις εκβολές του Αποσελέμη, καθώς επίσης τον λιμένα που στο *Τηγάρι* ορίζεται στα βόρεια από τον ρωμαϊκό μόλο. Δύο σχεδόν αιώνες μετά ο ναύαρχος T. A. B. Spratt φιλοτεχνεί χαρακτηριστικό της παραλίας, σχολιάζοντας ότι το αρχαίο λιμάνι βρίσκεται στη δυτική ακτή του αμφίδυμου κόλπου και είναι διαμορφωμένο από μία μικρή χερσόνησο και έναν αρχαίο μόλο που εκτείνεται από αυτήν. Ακολουθεί ο L. Mariani που πρώτος εξετάζει και σκαριφεί υπολείμματα αποβάθρας και τοιχοδομών στο ύψος του αναβρητηρίου, τα οποία μάλιστα ερμηνεύει ως οικίες ναυτικών ή νεώρια, παραλληλίζοντάς τα με παρόμοια στο λιμάνι του Πειραιά. Ο Στ. Ξανθουδίδης, τέλος, στα 1917 παρατηρεί ότι διατηρούνται ακόμη τα αρχαία κρηπιδώματα των λιμενοβραχιόνων.

Κατάλοιπα εκτεταμένης οικιστικής εγκατάστασης της Νεοανακτορικής περιόδου αποκαλύφθηκαν, στο πλαίσιο του έργου ανάδειξης του ομώνυμου αρχαιολογικού χώρου από την 13η ΕΒΑ (Β. Συθιακάκη), στο ήπιο δυτικό πρानές της ακρόπολης, κάτω από επιχώσεις των γεωμετρικών και ελληνιστικών χρόνων, ακριβώς νοτιοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Συγκεκριμένα, σώζονται τοιχοδομές, σε εν μέρει λαξευτή υποθεμελίωση, που αντιστοιχούν σε τρία δωμάτια και ένα διάδρομο. Πιθανόν ανήκουν σε διώροφο κτηριακό συγκρότημα που απέδωσε, κυρίως, χρηστικά, ακέραια και θραυσμένα, αγγεία καθώς και διάφορα μικροαντικείμενα, ενώ σε σχισμές του φυσικού βράχου νοτιότερα εντοπίστηκε κεραμική της Πρωτομινωικής περιόδου Επιπλέον, μεγάλη ποσότητα μινωικής κεραμικής, χωρίς αντίστοιχα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, συλλέχθηκε βόρεια της βασιλικής και ανάμεσα στις πρωτοβυζαντινές ταφές νότια αυτής, υποδηλώνοντας την αρχική έκταση της μινωικής εγκατάστασης. Διάσπαρτη κεραμική των μινωικών χρόνων εντοπίστηκε, τέλος, σε σωστικές ανασκαφές στο παραλιακό μέτωπο, κατά μήκος του νότιου λιμανιού, γνωστού με την προσωνυμία Τηγάρι, επί της οδού Αγίας Παρασκευής, τεκμηριώνοντας την επέκταση της ίδιας οικιστικής εγκατάστασης νοτιοδυτικά. Βορειοανατολικά της ακρόπολης στο *Καστρί* διακρίνονται οι σχεδόν βυθισμένες ορθογώνιες, θαλάσσιες ιχθυοδεξαμενές των Ρωμαϊκών χρόνων.

Η εξέχουσα θέση της Χερσονήσου, ως ενός από τα κυριότερα και ασφαλέστερα λιμάνια της βόρειας ακτογραμμής, συνέβαλε διαχρονικά και μέχρι την οριστική εγκατάλειψή της στον 8ο αι. μ.Χ., στην ανάπτυξη προπάντων της πόλης των ελληνορωμαϊκών χρόνων, που διέθετε οργανωμένο πολεοδομικό ιστό με οδικό δίκτυο, δημόσια κτήρια, πολυτελείς επαύλεις, θέατρο, λουτρικές εγκαταστάσεις, μνημειώδες υδραγωγείο και αξιόλογη λιμενική εγκατάσταση από τους ελληνιστικούς ήδη χρόνους. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο η Χερσόνησος αποτελεί την κυριότερη πύλη της κεντρικής τουλάχιστον Κρήτης προς τα νησιά του Αιγαίου, εφόσον η πρωτεύουσα του νησιού μεταφέρεται στη Γόρτυνα, ευνοώντας τη νότια ναυτική διαδρομή που ένωνε την ανατολική Μεσόγειο με τη Ρώμη.

Χερσόνησος: α. Τετράχαλκο (αρχές 2ου αι. π.Χ.). Εμπροσθότυπος: κεφαλή Αθηνάς. Οπισθότυπος: πλώρα πολεμικού πλοίου. β. Τρίχαλκο (3ος αι. π.Χ.). Εμπροσθότυπος: ΧΕΡ ως μονόγραμμα. Οπισθότυπος: αετός

Chersonessos: a. Tetrachalko (Early 2nd century BC). Obverse: Athena's head. Reverse: warship's bow. b. Trichalko (3rd century BC). Obverse: XEP as a monogram. Reverse: eagle

Σταλίδα: Ακρωτήριο Δράπανο.

Ο αμφίδυμος όρμος

Stalida: Drapano's cape.

The twin gulf

Σταλίδα

Στα όρια των παλαιών κοινοτήτων Χερσονήσου και Μοχού, στη Σταλίδα, στον αμφίδυμο όρμο που σχηματίζεται εκατέρωθεν του μικρού ακρωτηρίου *Δράπανος*, εντοπίστηκαν το 1997 σε σωστική ανασκαφή της ΚΓ' ΕΠΚΑ (Γ. Ρεθεμιωτάκης) κατάλοιπα οικισμού και τείχους των μινωικών χρόνων. Διαπιστώθηκε ότι η κατοίκηση στην περιοχή ανάγεται στην Πρωτομινωική περίοδο ενώ συνεχίστηκε και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Επιφανειακά, συλλέχθηκαν τμήμα εύσαρκου γυναικείου ειδωλίου με εγχάρακτη διακόσμηση, που παραπέμπει στον αντίστοιχο τύπο της νεολιθικής πηλοπλαστικής, καθώς και ακέφαλος τριγωνικός κορμός ενός ακόμη ειδωλίου. Το θεμέλιο ισχυρού τείχους, σε απόσταση περίπου 50 μ. από την ακτή, έχει διερευνηθεί σε μήκος 57 μ. στον άξονα Α - Δ. Πιθανόν περιέβαλλε και τις δύο πλευρές του ακρωτηρίου *Δράπανο* που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως φυσικό αγκυροβόλιο. Το ανασκαμμένο τμήμα του αποτελείται από τρεις "βραχίονες", πάχους 1,60 μ. ο ανατολικός, 1,30 - 1,80 μ. ο κεντρικός και 1,60 - 2,20 μ. ο δυτικός. Συνεχίζεται προς Α, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Εμμ. Φρουδαράκη, όπου υπάρχει πυκνότερη διασπορά, κυρίως μεσομινωικών (ΜΜ), οστράκων μαζί με αρχιτεκτονικά λείψανα κτηρίων. Τα δύο ακραία τμήματα του τείχους ακολουθούν την ίδια περίπου πορεία από Α προς Δ ενώ το κεντρικό έχει ελαφρά απόκλιση από ΒΑ προς ΝΔ. Εδράζεται σε σταθερό έδαφος ή απευθείας πάνω στο βράχο που έχει απολαξευτεί σε σημεία. Η ελάχιστη κεραμεική που συλλέχθηκε είναι χρηστική και χρονολογείται στην Παλαιοανακτορική (ΜΜ ΙΒ - ΙΙ) περίοδο. Πιθανόν, το τείχος προστάτευε τον λιμενίσκο στο *Δράπανο*, που συνιστά το δυτικό άκρο του κόλπου των Μαλίων, καθώς και το στενό πέρασμα, ανάμεσα στη θάλασσα και στους λόφους, που συνδέει τις πεδιάδες της Χερσονήσου και των Μαλίων.

Στη βραχώδη παραλία, αμέσως δυτικά του ακρωτηρίου *Δράπανο*, εντοπίζονται τρεις κτιστές κυκλικές κατασκευές που περικλείουν πηγές γλυκού νερού. Αν και δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς, η παρουσία του κονιάματος παραπέμπει στη χρονολόγησή τους από τους ρωμαϊκούς ως και τους μεσαιωνικούς, τουλάχιστον, χρόνους. Οι κατασκευές αυτές ίσως προορίζονταν για να εμποδίζουν την ανάμειξη του γλυκού νερού με το θαλασσίνο, ώστε να χρησιμοποιείται από τους παρακείμενους οικισμούς ή και τα διερχόμενα πλοία.

Μάλια: Ποταμός Έλος.
Ο αμφίδυμος όρμος

Malia: Potamos Marsh.
The twin gulf

Μάλια

Ανατολικά του ποταμού Αποσελέμη, στους πρόποδες της Σελένας στο χαμηλό βραχώδες έξαρμα μιας μικρής παράκτιας πεδιάδας, στη θέση *Ποταμός*, εκτείνεται αμφίδυμος όρμος εκατέρωθεν ακρωτηρίου. Το μινωικό ανάκτορο και η πόλη των Μαλίων αναπτύσσονται νοτιοανατολικά του υπήνεμου ανατολικού φυσικού αγκυροβολίου. Η περίβλεπτη θέση τους εξασφάλιζε την επικοινωνία με την εύφορη κρητική ενδοχώρα και τους τότε θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους. Οι συνοικίες της μινωικής πόλης, το προελληνικό όνομα της οποίας δεν ταυτίζεται με ασφάλεια, εκτείνονται σε μικρή απόσταση δυτικά από το ανάκτορο. Οι νεκροπόλεις εντοπίζονται βορειότερα, κοντά στην ακτή. Το πρώτο ανάκτορο ιδρύεται γύρω στο 1900 π.Χ. σε θέση με παλαιότερα οικιστικά υπολείμματα και έχει διάρκεια ζωής δύο περίπου αιώνων. Το νέο ανάκτορο χτίζεται γύρω στο 1650 π.Χ., πάνω στα ερείπια του παλαιού, ακολουθώντας, σε γενικές γραμμές, την κάτοψή του. Έπειτα από την καταστροφή του, περίπου στο 1450 π. Χ., ακολουθεί μικρή περίοδος ανακατάληψης.

Κατάλοιπα κτηρίων, παρόμοιων με τα λεγόμενα νεώρια στον Πόρο – Κατσαμπά, έχουν εντοπιστεί και στα Μάλια. Συγκεκριμένα, λείψανα από τουλάχιστον τρεις παράλληλους θαλάμους, σήμερα πια βυθισμένα, εντοπίστηκαν το 1978, στον δυτικό κόλπο των Μαλίων. Ο D. Blackman αναφέρει πως αν το κτήριο είναι μινωικό, όταν ήταν σε χρήση θα βρισκόταν μακριά από την ακτή και γι' αυτό προτείνει την ερμηνεία του ως αποθηκευτικού χώρου. Οι πρώτοι πάντως ανασκαφείς των Μαλίων υποστήριξαν πως το ανάκτορο δε διέθετε σημαντικό λιμάνι. Η H. Frost υπέδειξε ένα κανάλι που διατρέχει την πλαγιά και καταλήγει στη θάλασσα ως τμήμα λιμενικής υποδομής ενώ ο A. Raban ενισχύοντας αυτήν την άποψη προτείνει ότι το λιμάνι των Μαλίων βρισκόταν σε λιμνοθάλασσα, κατά τα συροπαλαιστινιακά πρότυπα. Υποτίθεται η λιμνοθάλασσα αυτή συνδεόταν με τη θάλασσα με ένα κανάλι πλάτους 4 μ. που χρησίμευε στη διέλευση των πλοίων. Ο J. Shaw πάλι θεωρεί τα παραπάνω επιχειρήματα αδύναμα λόγω της μετατόπισης της ακτογραμμής από την Εποχή του Χαλκού. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο βυθό του όρμου του *Ποταμού* υποδηλώνουν αυτήν ακριβώς τη διαφοροποίηση αλλά και την πιθανή χρήση του

Μάλια: Μινωικό ανάκτορο

Malia: Minoan Palace

Μάλια: Μινωικό ανάκτορο.
Πίθος στη βόρεια αυλή
Malia: Minoan Palace.
Pithos in the north courtyard

Γαλαστιβίδα (*Euphorbia dendroides*)

για την εξυπηρέτηση των διαμετακομιστικών αναγκών του ανακτόρου. Η παρουσία άφθονου πόσιμου νερού αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο εμπλουτισμού των δυνατοτήτων του ως αγκυροβολίου, ενώ η αμμώδης απόληξη στο εσωτερικό του θα διευκόλυνε την καθέλκυση των πλοίων χωρίς την ανάγκη ύπαρξης ιδιαίτερων υποδομών.

Εξέχουσας σημασίας, με δεδομένα τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα στην Αμνισό, στις Γούρνες και στη Σταλίδα είναι και τα λείψανα του ισχυρού τείχους που περιθέει τον παράκτιο μινωικό οικισμό, από τους προανακτορικούς ήδη χρόνους. Εντοπίζονται βορειοανατολικά της λεγόμενης Αγοράς της μινωικής πόλης, στις θέσεις *Μολιάς*, *Ασταθούλη Λάκκος* και *Χαρκίσα*, καθώς και στη βραχώδη ακτή της *Αλετρουβόπετρας*. Δυτικότερα, πάλι κοντά στη θάλασσα, διακρίνονται δύο περιόπου παράλληλες σειρές ογκολίθων σε διαφορετική στάθμη. Παρόμοιο τείχος κλείνει το πέρασμα προς τη μινωική πόλη από τον μινωικό αμμώδη ορμίσκο στη θέση *Ποταμός*, βορειοδυτικά του ανακτόρου. Σύμφωνα με τον Στ. Αλεξίου, η σωζόμενη περίμετρος του τείχους των Μαλίων, κάποτε ελυσόμενη ή καμπτόμενη, και σε ορισμένα σημεία πιθανώς με πύργους, καταλαμβάνει πολλές εκατοντάδες μέτρα. Η απουσία της συνέχισης του τείχους στη νότια και στη νοτιοδυτική πλευρά των μινωικών Μαλίων, είτε οφείλεται στην αποδόμησή του, στους νεοανακτορικούς ήδη χρόνους, και στην επαναχρησιμοποίηση των ογκολίθων του, είτε στη μη επαρκή διερεύνησή της. Παρόμοιο, επίσης παράκτιο, τείχος είχε παρατηρήσει η Η. Boyd στην ανατολική πλευρά της πόλης των Γουρνιών, μεταξύ του οικισμού και των πρωτομινωικών και μεσομινωικών ταφών.

Νήσος Δία (Ντία)

The island of Dia

Θαλασσινό ταξίδι στη στεριά

Μνήμης χάριν Γιάννη Σακελλαράκη

...τα χρώματά της είναι το πορτοκαλί και το πορφυρό, το σκούρο πράσινο και το απόκοσμο ροδί του ηλιοβασιλέματος· είναι ένα νησί με κούφιους ογκόλιθους και απότομους γκρεμούς, με βουνά που τέμνονται από ρήγματα σαν να ήταν βότσαλα, με παράξενα φυτά που δεν υπάρχουν πουθενά αλλού [...]. Σε αυτή την εξάισια αρένα παρέλασαν διαδοχικά ξεχωριστοί πολιτισμοί, ο πρωιμότερος από τους οποίους αποτελεί ως έναν βαθμό την κοιτίδα ολόκληρου του δυτικού πολιτισμού.

Rackham O. Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*,
Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2008, σελ. xix

Η αιγαιακή αρχαιολογία είναι συνυφασμένη με τους νησιωτικούς πολιτισμούς του Αρχιπελάγους, που, μολοντί διαχωρίζονται από το υγρό στοιχείο, μοιράζονται, άσχετα από το σχήμα, το μέγεθος και τη συνοχή τους, πολλά ομοειδή χαρακτηριστικά. Τα τελευταία χρόνια, αυξάνονται ολοένα οι θεωρητικές συζητήσεις γύρω από αυτονόητα, ακόμη αναπάντητα, ερωτήματα που αφορούν στον ορισμό της έννοιας του νησιού και του νησιωτισμού (insularity). Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζονται η γεωλογική, οικολογική, κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των νησιών καθώς και οι σχέσεις τους με τις όμορες ηπειρωτικές περιοχές. Εξάλλου, η φαινομενική αυτονομία, αυθυπαρξία και εσωστρέφειά τους είναι, στην πραγματικότητα, ανέφικτη, με όρους βιοκοινωνικούς και βιοπολιτισμικούς, δίχως την ανάπτυξη μόνιμων δεσμών με την πλησιέστερη, ηπειρωτική ή νησιωτική, στεριά.

Σημαντικές παράμετροι ενός νησιωτικού τοπίου είναι, μεταξύ άλλων, το κλίμα, το χερσαίο και υδάτινο περιβάλλον, η γεωμορφολογική ποικιλότητα, οι πλουτοπαραγωγικές πηγές, η ευκολία στην πρόσβαση από και προς αυτό. Κυρίως αυτές (προ)καθορίζουν την εξέλιξη του, ούτως ή άλλως, εύθραυστου και ασταθούς νησιωτικού κόσμου στο χρόνο, αφού διαμορφώνουν τον τρόπο και το βαθμό ικανοποίησης ποικίλων, υλικών και συμβολικών, αναγκών. Παράλληλα, συμβάλλουν στη δημιουργία τοπικών μηχανισμών επιβίωσης, εξασφαλίζοντας συνάμα τη

Ενδοχώρα Πεδιάδος:
Ελαιόδεντρα (*Olea*)

The hinterland of the Pediada:
Olive trees

Χερσόνησος: Ενδοχώρα
Chersonesos: The hinterland

Σιτάρι (*Triticum sp.*)

Wheat

συμμετοχή του εκάστοτε νησιωτικού πολιτισμού σε ευρύτερα δίκτυα και συσχετισμούς.

Στο πλαίσιο αυτό, ο υψηλός βαθμός οπτικής επαφής που χαρακτηρίζει το νησιωτικό κόσμο του Αιγαίου (προ)καθορίζει από νωρίς την ταυτότητα και τη διάδοση των πολιτισμών του. Τα λίθινα εργαλεία της Κατώτερης Παλαιολιθικής στη Νότια Κρήτη και στη Γαύδο τοποθετούν τις θαλάσσιες μετακινήσεις στο Αιγαίο στα βάθη της προϊστορίας. Οι επαφές της Κρήτης, κυρίως με τις Κυκλάδες, αλλά και την ηπειρωτική Ελλάδα, συνεχίζονται στη Νεολιθική εποχή και παραμένουν πυκνές σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, όπως δείχνουν τα φυσικά αγαθά (μέταλλα, πετρώματα) και τα τέχνηρα της κυκλαδίτικης γης, καθώς επίσης οι εισηγμένες πρώτες ύλες και τα εξωτικά αντικείμενα από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή.

Η ευρεία διάδοση των πολιτισμικών προϊόντων του Αιγαίου δεν θα ήταν εφικτή δίχως την άνθηση της ναυσιπλοΐας, ήδη στη διάρκεια της 3ης χιλιετίας, όπως μαρτυρούν οι πρωιμότερες, στην αιγαιακή εικονογραφία, παραστάσεις πλοίων, με ιστό και διπλωμένα ιστία, στους ΠΜ ΙΙΙ – ΜΜ Ι σφραγιδόλιθους. Η ναυτική τεχνολογική εξέλιξη φτάνει στο απόγειό της στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού κατά την οποία τα πλοία απεικονίζονται, σε συμβολικό, λατρευτικό ή διακοσμητικό επίπεδο, με ιστία και πλήρη εξαρτισμό. Μόνο αυτά της ΥΜ ΙΙΙΒ – Γ διαφοροποιούν το σχήμα τους και είναι ξεκάθαρα επανδρωμένα με οπλισμένες μορφές. Με εξαίρεση κάποια πήλινα ομοιώματα με ευρύ κύτος, που χαρακτηρίζονται ως εμπορικά, τα εικονογραφημένα πλοία του τέλους της Εποχής του Χαλκού θεωρούνται πολεμικά.

Οι πυκνές θαλάσσιες επαφές ανάμεσα στους πολιτισμούς της Μεσογείου πιστοποιούνται από πινακίδες Γραμμικής Β' Γραφής από την Πύλο και την Κνωσό, γραπτές πηγές εξωαιγαιακών περιοχών (Αίγυπτος, Mari, Ugarit και Βύβλος) καθώς επίσης την εικονογραφία, τα ναύαγια και φυσικά τα λιμάνια. Η ποσότητα των μεταλλευμάτων που διακινείται στη Μεσόγειο, συχνά με τη μορφή ταλάντων σε σχήμα δέρματος βοδιού, φανερώνει την ανάγκη του αιγαιακού κόσμου σε πρώτες ύλες. Στην αντίπερα όχθη, οι σημαντικές ποσότητες μινωικής και μυκηναϊκής γραπτής κεραμικής σε περιοχές της ανατολικής και κεντρικής Μεσογείου, υπαινίσσονται την επιθυμία των κατοίκων να αποκτήσουν αιγαιακά προϊόντα υψηλής ποιότητας και αισθητικής.

Η ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο της 3ης και 2ης χιλιετίας συνδέεται με πλήθος ερωτημάτων που δεν αφορούν μονάχα στη θάλασσα αλλά και σε μεταβλητές που

εντοπίζονται στη στεριά και περιλαμβάνουν, εκτός από τη διαθεσιμότητα πρώτων υλών για τη ναυπήγηση πλοίων, τους ποικίλους συσχετισμούς των κοινωνικών ομάδων που εμπλέκονται σε αυτό το εγχείρημα σε έναν ιδιαίτερο γεωγραφικό περίγυρο, τη Μεσόγειο.

Μεσόγειος, εξάλλου, σημαίνει δρόμοι, κυρίως, του νερού, θαλάσσιοι και ακόμη ποτάμιοι, μα και χερσαίοι, που οδηγούν και πάλι στη θάλασσα. Αυτό που, ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται είναι το γεγονός ότι την αδιαφιλονίκητη αρχιτεκτονική του ενότητας ο μεσογειακός χώρος την οφείλει, κυρίως, στα άσαρκα βουνά του. Η ηλιόλουστη Μεσόγειος δεν είναι παρά μια θάλασσα περικλειστή από απόκρημνες στεριές με στενές λωρίδες γης κατάφυτες με σπαρτά, αμπέλια και ελιές. Η Κρήτη, μια ήπειρος σε μικρογραφία, βρίσκεται στην καρδιά του μεσογειακού αυτού κόσμου, στους κύριους ναυτικούς δρόμους του, διαδραματίζοντας, σχεδόν νομοτελειακά, σημαντικό ρόλο στο πέρασμα των αιώνων, ως κομβικός γεωπολιτισμικός σταθμός, που συνδυάζει την απομόνωση με την εξωστρέφεια και τον αρχαϊσμό με την καινοτομία. Διαβάζοντας το τοπίο της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής, κάπως ανορθόδοξα για μια συζήτηση με αντικείμενο τα μινωικά αγκυροβόλια, αναδεικνύεται ο πρωταγωνιστικός ρόλος των βουνών. Βουνά που καταφέρνουν, εδώ και αιώνες, να ζουν με τους δικούς τους πόρους παρά τις περιβαλλοντικές αντιξοότητες και που μπορεί να προ(σ)κάλεσαν τον άνθρωπο, καταρχάς, ως καταφύγιο σε δύσκολες στιγμές αλλά στην πορεία τον κέρδισαν ως μόνιμοι τόποι κατοίκησης, δράσης και λατρείας. Πάνω τους διαγράφονται μονοπάτια, που όσο απόκρημνα και φιδωτά και αν είναι, οδηγούν με σχετική ευκολία στην πιο κοντινή πεδιάδα αλλά και ακτή. Κάθε κρητικό βουνό έχει την αρόσιμη γη του χωμένη βαθιά στις κοιλάδες και στα οροπέδιά του ή σφιχτά συγκρατημένη στις ενίοτε πανάρχαιες αναβαθμίδες των παρειών του. Ανάμεσα στις άγονες ασβεστολιθικές προεξοχές και σχισμές, συχνά καλυμμένες ολοχρονίς με χιόνι, σε σκόρπιες εκτάσεις φλύσχη και μάργας, μπορεί να καλλιεργηθούν σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, βρώμη και όσπρια. Οι κατά τόπους πιο εύφορες περιοχές, με πηγές και υπόγεια νερά, τόσο πολύτιμα γι' αυτή τη μικρή στεριά του Νότου, ευνοούν την ελιά, τα περιβόλια και τους κήπους, εξασφαλίζοντας μια περιορισμένη ποσοτικά, αλλά σταθερή, παροχή πολυποίκιλων διατροφικών πόρων. Στα παραπάνω, έρχονται να προστεθούν τα οφέλη από την κτηνοτροφία, τη μελισσοκομία, το κυνήγι και την υλοτομία, συνθέτοντας ένα μάλλον πλούσιο αποθεματικό, που, όμως, απαιτεί κόπο, χρόνο και πάνω απ' όλα σεβασμό. Ίσως, λοιπόν, δεν είναι τυχαίο ότι τα σπλάχνα των κρη-

Συκιά (*Ficus carica*) και αμπέλι (*Vitis vinifera*)

Αιγοειδές (*Capra aegagrus hircus*)

τικών βουνών έχουν εντυπωθεί στο συλλογικό πολιτισμικό ασυνείδητο ως τόποι γέννησης, διαμονής και θανάτου των θεών.

Τα κρητικά βουνά, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το ορεινό ανάκτορο της Ζωμίνθου, δεν αποκρούουν τη μεγάλη ιστορία, αλλά είναι μέτοχοί της, αφού δε χωρίζουν τους πληθυσμούς τους από εκείνους της πεδιάδας και της θάλασσας. Αποτελούν το πρώτο σκηνικό της μεσογειακής ζωής μιας και οι πεδιάδες χρειάστηκαν μακροχρόνιες και συλλογικές προσπάθειες για να αποκτήσουν την εικόνα ευμάρειας που έχουμε σήμερα κατά νου ενώ σταθερός είναι και ο ρόλος της ημιορεινής ζώνης, όπου το βουνό ενώνεται μαζί τους. Στην καλά αρδευόμενη, από τα νερά των βουνών, των ποταμών και των χειμάρρων αυτή ζώνη, η ζωή είναι ριζωμένη βαθιά. Οι δασώδεις εκτάσεις, ανάμεσα στους πρόποδες των βουνών και τις παράκτιες κοιλάδες, αυξομειώνονται ήδη από τη Νεολιθική εποχή, εάν όχι νωρίτερα, ανάλογα με τη γεωργική δραστηριότητα, δεδομένου ότι η Κρήτη μπορεί κάποτε να καλυπτόταν από δέντρα σε μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι σήμερα, αλλά το κλίμα της δε φαίνεται να ήταν ποτέ τόσο υγρό ώστε να ευνοεί την ύπαρξη συνεχόμενου δάσους σε χαμηλά υψόμετρα.

Ακολουθώντας το πεπρωμένο του μεσογειακού τοπίου, οι σημαντικές πεδιάδες της Κεντρικής Κρήτης είναι μονάχα δύο, της Πεδιάδας και της Μεσαράς. Στις παρυφές τους, υπάρχουν πανάρχαια μικρά και μεγάλα χωριά που φαίνεται να επιλέγουν αυτή τη χωροθέτηση για καλύτερη εποπτεία αλλά και προστασία από φαινόμενα όπως οι πλημμύρες, μιας και οι πεδιάδες είναι διαχρονικοί ταμιευτήρες των ορεινών όγκων νερού, που δε ρέουν πάντα με ευκολία προς τη θάλασσα. Στην ημιορεινή και πεδινή, κυρίως, ζώνη του νησιού κάνουν, ήδη στα μέσα της 3ης χιλιετίας, την εμφάνισή τους, τα βασικά προϊόντα της μεσογειακής πολυκαλλιέργειας, της τριάδας, δηλαδή, του αμπελιού, της ελιάς και των σπαρτών - δημητριακών - οσπρίων, που αναφέρονται και στις πινακίδες Γραμμικής Β' Γραφής μαζί με, δύο συχνά «αδελφωμένα» είδη φυτών, το αμπέλι και τη συκιά.

Στην αντίστιξη των βουνών, τα πέλαγα που ζώνουν το νησί. Μια θάλασσα, τροφός και λίκνο, πόρος και όριο. Μια θάλασσα που τρέφει με ψάρια, σάλπες, κεφάλους, τόνους, χταπόδια, όστρεα, αχιβάδες, διεγείρει με τους χορούς των δελφινιών και τους ήχους των τριτώνων, περιφράσσει με τα κύματα και προ(σ)καλεί με τα πνεύματα των ανέμων που γεμίζουν τα κρητικά πανιά. Έτσι, η Κρήτη, διαμορφώνει και διαμορφώνεται από μια αέναη αμφίδρομη ενατένιση όρους και πελάγους σε ένα μοναδικό συνδυασμό. Είναι βέβαιο πως η θάλασσα διαδραμάτισε σημαντικό

ρόλο στην ιστορία του τόπου κάθε φορά που αυτός κατάφερνε να ενταχθεί ενεργά στην αλυσίδα των εξελίξεων της εξωτερικής ζωής και των διεθνών σχέσεων. Η σύντομη παρουσίαση των παράκτιων μινωικών οικισμών στα βόρεια κεντρικά παράλια του νησιού, από τη σημερινή Αγία Πελαγία ως τα Μάλια, καταδεικνύει την κυριαρχική θέση της παράκτιας ζώνης καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, τόσο που η σύγχρονη έρευνα κάνει ακόμη λόγο και για την αυτόνομη οικονομική της ανάπτυξη. Τότε που, θαλασσοπορώ σήμαινε να πηγαίνω, από τον Μάρτη ως τον Οκτώβρη, που μπορώ να εμπιστευτώ κάπως περισσότερο τις γενικές τάσεις και τις βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις του καιρού, από ακρωτήριο σε νησί και από νησί σε ακρωτήριο, ανταλλάσσοντας, από το ένα λιμάνι στο άλλο, προϊόντα από τα βουνά, τις πεδιάδες και τις πόλεις του τόπου μου. Η παρουσία αιγυπτιακών αντικειμένων στον Κομμό, για παράδειγμα, αποδεικνύει την υπερνίκηση των καιρικών και άλλων περιβαλλοντικών αντιξοοτήτων, αφού για να φτάσει ένα πλοίο από την Αίγυπτο στην Κρήτη το ταξίδι πραγματοποιούνταν παραπλέοντας τις συροπαλαιστινιακές ακτές και τα παράλια της ΝΔ Τουρκίας. Τον παράπλου από λιμάνι σε λιμάνι υπαινίσσεται και το συνήθως ετερόκλητο φορτίο των ναυαγίων της εποχής, όπως αυτό του Uluburun, που αντιστοιχεί σε έναν τύπο εμπορικού πλοίου με ικανό αποθηκευτικό χώρο στα ύφαλα. Η ευρεία χρήση των ιστιοφόρων, με βάση τις διαθέσιμες εικονογραφικές μαρτυρίες, υπαινίσσεται τη συνειδητή εκμετάλλευση των δυνατοτήτων του ανέμου ενώ οι ναυπηγικές τεχνικές, όπως αποκαλύπτονται και πάλι από τα ναυάγια της εποχής, αφορούν σε πλοία μεγάλου φορτίου για την εκτέλεση πλόων μεγάλων αποστάσεων από ικανούς ναυτικούς, κυβερνήτες, πλοηγούς και κωπηλάτες. Οι ρότες των πλοίων της εποχής στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου, προφανώς, υπαγορεύονταν από τις περιβαλλοντικές συνθήκες, αλλά και από όρους οικονομικούς και πολιτικούς και γι' αυτό, καθώς φαίνεται, ήταν συγκεκριμένοι. Δεν εξυπηρετούσαν μονάχα καθημερινές ασχολίες, όπως το ψάρεμα και τις σύντομες εξορμήσεις στις κοντινές ακτές, αλλά και πιο σύνθετα εγχειρήματα, όπως το ανταλλακτικό εμπόριο, τις διπλωματικές αποστολές, τις πολεμικές εκστρατείες, τις αποικιακές εξαπλώσεις αλλά και τις ληστρικές επιδρομές, σαν αυτές των αιγιματικών Λαών της Θάλασσας στα κείμενα της Ουγκαρίτ του τέλους της Εποχής του Χαλκού. Ακόμη, η ανταλλαγή δώρων, που μαρτυρείται στο αρχείο της Amarna ανάμεσα στους Φαραώ Αμένοφι Γ' και Ακενατών (14ος αι. π.Χ.) με τους Ασσυρίους, Βαβυλωνίους και Χετταίους ηγεμόνες αποτελούσε μία μορφή εμπορίου που ίσως σχετιζόταν με συμμαχίες και άλλες υπη-

Αχλαδιά (*Pyrus communis*) και κυψέλες μελισσών (*Apis mellifera cecropia*)

Αμάραντο ή προβάτσα (*Limonium sinuatum*)

ρεσίες. Στο δίκτυο αυτό φαίνεται πως συμμετείχαν και τα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης με εξαγωγή αγαθά όπως κεραμική, υφάσματα, αρωματικά έλαια, βότανα.

Έτσι, σε ακτογραμμές μήκους πολλών χιλιομέτρων, με διαφορετική σε σχέση με σήμερα μορφολογία, η κίνηση συγκεντρωνόταν σε πολλούς, μικρούς, αλλά δραστήριους, όρμους και κολπίσκους με πεδιάδες, βουνά και δάση στα νώτα τους. Τα τελευταία, όχι μόνο παρείχαν μέρος της απαραίτητης για την ναυσιπλοΐα ξυλείας, αλλά, ειδικά στο βόρειο μέτωπο της θάλασσας, λειτουργούσαν, μαζί με τα μικρονήσια και τις βραχονησίδες, και ως παραπέτασμα, σχηματίζοντας πολλά διαδοχικά αραξοβόλια ενάντια στον μεγαλύτερο εχθρό των ναυτικών στη Μεσόγειο, το βόρειο άνεμο. Από την άλλη, είναι και πάλι τα βουνά που κατευθύνουν διαχρονικά την εσωτερική μετανάστευση προς τη θάλασσα, άλλοτε με την πλημμυρισμένη πεδιάδα και άλλοτε με τους ορμητικούς χείμαρρους και τα ποτάμια, που αποτελούν τους πιο ασφαλείς, και ενίοτε τους μόνους, δρόμους από το ένα σημείο της ακτής στο άλλο. Και καθώς το τοπίο αλληλοσυμπληρώνεται, (ανα)παράγει τον περίεργο, αλλά καθόλα φυσιολογικό, συνδυασμό χωραφιού, αιγοπροβάτου και πλεύμενου. Ίσως, λοιπόν, δεν πρέπει να αναζητούμε παρά μόνο σε αυτό το φαινόμενο την ερμηνεία της συνένυσης ενός πλήθους ετερόκλητων αφιερωμάτων στους φυσικούς τόπους λατρείας, σπήλαια και ιερά κορυφής, των μινωικών χρόνων. Τα ίδια αυτά ιερά των κορυφών αποτελούν σημεία προσανατολισμού των ναυτικών δρόμων, φάρους θείας και ανθρώπινης ελπίδας για το ταξίδι στο άγνωστο και το νόστο στο γνωστό λιμάνι της αφετηρίας.

Στο πλαίσιο αυτό, οι παράκτιοι οικισμοί είναι εν μέρει εξαρτημένοι από αυτούς της ενδοχώρας, και αντίστροφα, γι' αυτό και μένουν στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, συχνά με την καθοδήγηση μίας ισχυρής πόλης που διαχειρίζεται το πλεόνασμα. Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι, στη Κρήτη, ήδη στις αρχές της τρίτης π.Χ. χιλιετίας, οικισμοί, μετεξελίσσονται, υπό προϋποθέσεις, μέσα από σύνθετες διεργασίες, σε μεγάλα αστικά κέντρα, διαμορφώνοντας σταδιακά, μέχρι τη δεύτερη χιλιετία π.Χ., το υπόβαθρο για το σχηματισμό των πρώτων ανακτορικών κέντρων. Το σημαντικότερο και μακροβιότερο ανάκτορο, αυτό της Κνωσού, αποτέλεσε για τριακόσια περίπου χρόνια, από το 1650 έως το 1350 π.Χ., οπότε καταστρέφεται οριστικά, το βασικότερο κέντρο εξουσίας στην Κρήτη, ενώ από το 1450 π.Χ. υπήρξε έδρα της μυκηναϊκής δυναστείας που διαδέχθηκε τους Μινωίτες άνακτες. Όφειλε την ισχύ της προπάντων στη θέση της, δίπλα στον Καίρατο, που καταλήγει στο λι-

μάνι του Πόρου. Εξάλλου, η περιοχή όπου απλώνεται η σημερινή πόλη του Ηρακλείου, αν και κακολίμανη, όπως και η όμορη της Αμνισός, ενίσχυε το ρόλο της παρόχθιας Κνωσού, εξηγώντας παράλληλα τον λόγο που η πρωτεύουσα του νησιού βρίσκεται διαχρονικά κάπου εκεί. Σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος της Ντίας, σε παράλληλη θέση με το λιμάνι του Ηρακλείου, καταπέναντι στον Πόρο - Κατσαμπά, στην Αμνισό και στους Αγίους Θεοδώρους, φυσικός ανεμοθραύστης των ισχυρών βόρειων και βορειοδυτικών ανέμων και γέφυρα με το Αιγαίο. Μαρτυρίες αυτής της λειτουργίας αποτελεί η κεραμεική από την υποβρύχια ανασκαφή του Χ. Κριτζά στον όρμο του Αγίου Γεωργίου και τα φορτία των τεσσάρων ναυαγίων που ανελκύστηκαν το 1976 από την ομάδα του θρυλικού πλοιάρχου J. Cousteau, εκτεθειμένα σήμερα στο Ενετικό Φρούριο της Θάλασσας, καθώς και τα τέσσερα επιπλέον ναυάγια που εντοπίστηκαν σε αντίστοιχη υποβρύχια έρευνα το 2011.

Η σφαίρα επιρροής της Κνωσού εκτεινόταν σε φυσικά αγκυροβόλια και λιμενικές εγκαταστάσεις κατά μήκος της βόρειας κεντρικής ακτογραμμής και σε μεγάλο μέρος της πεδινής, ημιορεινής και ορεινής ενδοχώρας. Κτήρια στον τύπο της (αγρ)έπαυλης, με ανακτορικά χαρακτηριστικά, όπως, στην Αμνισό και στο Νίρου Χάνι, ιδρύθηκαν με δική της σφραγίδα, ενισχύοντας, ως περιφερειακά διοικητικά κέντρα, τον γεωπολιτικό της ρόλο. Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφονται μικρότερα ανάκτορα, όπως του Γαλατά στην Πεδιάδα και της μακρινής Ζάκρου, θαλάσσια πύλη της Κνωσού από και προς την Ανατολή. Πολυάριθμοι εύρωστοι οικισμοί σε κοιλάδες και υψώματα της ενδοχώρας, όπως η περιοχή του Αποσελέμη και οι υπώρειες των Λασυθιώτικων βουνών, δηλώνουν δυναμικά την παρουσία τους από τη Νεολιθική ήδη περίοδο και σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, έπειτα από την οποία σχεδόν όλοι οι παράκτιοι οικισμοί εξαφανίζονται και αντικαθίστανται από πολλές οχυρωμένες πόλεις σε ψηλούς λόφους, που παραπέμπουν στην εκατόμπολη ομηρική Κρήτη.

Οι κρητικοί αυτοί μικρόκοσμοι, των βουνών, των πεδιάδων, των ποταμών και της θάλασσας, διαμορφώνουν ένα πυκνό δίκτυο ανθρώπινων δράσεων και επικοινωνίας, συνθέτοντας ένα σταθερότυπο κατάληψης του χώρου, που υποβάλλεται και επιβάλλεται από την πανίσχυρη αλληλεπίδραση της κρητικής στεριάς και θάλασσας, σαν αναπόφευκτο πεπρωμένο.

Ελαιόδενδρα (*Olea*)

Olive trees

Coasting

The Minoan rule of the waves in myth

...λιμένες δ' ἐνὶ ναύλοχοι αὐτῇ ἀμφίδουμοι
(Od.δ, 846-847)

Even before the middle of the 3rd millennium, the Minoans were actively participating in the development of Aegean maritime routes. A key factor in their so doing, along with a native interest in roaming the seas, was to acquire those precious raw materials, mainly metals, not present in Crete. Through the network of trade contacts artifacts were exchanged alongside with a variety of technological and cultural ideas that laid the foundations of an early Mediterranean “koine”. This syncretism, already emerging in the 3rd millennium, culminates in the establishment of the palace system: it may be detected in the existence of the Minoan intermediate stations and trading posts located in the Aegean (Kythira, Milos, Thira, Ios, Kos, Kalymnos, Rhodes, Karpathos, Kasos, Aegina, Kea, Samos, Limnos, Samothraki), on the Asia Minor coasts (Iasos, Miletus, Liman Tepe, Cesme) on to Cyprus, Egypt (Tel El Daba) and the Syro-Palaestian shores (Ugarit, Byblos and Tel Kabri). Myths including the tales of Theseus and the Minotaur, probably reflects the “subservience” of Athens to Crete, but also that of the death of Minos in distant Sicily, which perhaps hints at the expansion of the Minoans into the western Mediterranean. This outward-looking aspect of the Minoan civilization promoted the development of many natural anchorages alongside with the fragmented terrain of the hinterland which forced the settlements in small valleys between the rocky mountainous massifs and their gentler slopes along the coast down to the sea.

A port may be a natural or artificial configuration of the sea – shore, lake or river, suitable for the safe mooring of ships. The modern definition of the term also includes the concept of the port city or harbour-town. The absence of defining criteria and of a rigorous methodology when identifying the Bronze Age harbours has been combined with a different priority in the research conducted: this situation has even led to the view that there may have been no need for the proper docking of ships at that time. Theoretical models have been proposed to attempt to fill the resultant

void in research: they take in natural environmental considerations such as coastal relief, natural bays, capes or peninsulas, the topography and depth of the seabed, water courses, protection from the wind, distance from terrestrial wetlands, navigable rivers and freshwater springs, but also cultural factors, such as proximity to exploitable land and easily accessible settlements, as well as the ability to survey the open sea from cliffs or high eminences. Coastal sites, which look to meet the above criteria, when combined with archaeological evidence like imported raw materials and objects, and seagoing equipment like anchors and ship ballasts, usually are interpreted as port facilities.

An important testimony in a reconstruction of the monumental topography of the coastal Minoan paleoenvironment is the so-called *Flotilla Fresco*, a wall painting from Akrotiri on Thira, which probably portrays three coastal towns. In two of them, buildings are depicted, while the third one has a two-sided harbour on a sandy beach. The last is a narrow strip of projecting land, on either side of which boats ride at anchor, but also incorporating a larger and apparently deeper cove, where float two larger sailing-vessels. A fresco fragment from Hagia Irini on Kea also shows a coastal building interpreted as a warehouse, as the buildings in the Flotilla Fresco may be too. Nowhere, however, in the presently available pictorial testimonies are there any depictions of facilities directly related to the mooring of ships. Equally meagre are actual archaeological remains, contemporary to the Minoan, in Egypt and the Near East. An exception is the Late Bronze Age port facility in **Kommos**, which is the main gateway on the south of the island to those arriving from the larger centres of the eastern Mediterranean.

But what happens on the north central coastline? Although physically scattered, the archaeological findings to date, combined with the geomorphological and cultural concerns mentioned above, argue for the existence of a series of natural moorings that were active all along it, **from Hagia Pelagia to Malia**. These functioned as maritime communication channels for the rest of the Aegean Sea and the Mediterranean in general.

Hagia Pelagia

At the westernmost limits of the northern central coastline, in the modern settlement of Hagia Pelagia, the bay and the cape of Souda loom large, where the ancient river Kladisos flows. The fertile area of Hagia Pelagia, with its leeward anchorages and advantageous natural environment, has been inhabited since the Minoan times.

In his monumental work, *The Palace of Minos*, Arthur Evans talks about Minoan harbour remains and well-built walls on the Souda cape. He records a large scatter of surface ceramics, dating to the early Minoan times, as well as Late Minoan tombs, and illustrates a seal of hematite. In 1972, Stylianos Alexiou and Athanasia Kanta identified the area where Evans recovered the LM IIIB vases, today at the Ashmolean Museum in Oxford, with **the water-course at the NW part of Souda, known as Kladisos, which ends up in a bay north of the main bay of Hagia Pelagia.** According to oral testimony, chamber-tombs dug into the ground were visible about 40 meters from the sea. Surface concentrations of ceramics and stone-heaps are also noted on the coastal heights northwest of the bay of Hagia Pelagia, as well as in the locations of Lenikos, Kampos, Tsikalohoma and Kalami.

Excavations **on the cape of Souda**, in the area of the small church, partly a cave, of Hagia Pelagia, have brought to light the heart of the **Hellenistic settlement of Panormos/Apollonia, founded over Minoan deposits.** The settlement of the Pre-palatial period was barely preserved, while the remains of the Old and New Palace periods were found in good condition, with finds suggesting contacts with Phaistos, Knossos and the Cyclades, such as the painted nipples-ewer, today at the Archaeological Museum of Heraklion. In a better condition too were preserved the Post-palatial building remains that mark the last phase of the Minoan settlement, which was violently destroyed by fire in the LM IIIB period. The presence of just a few LM IIIC sherds marks the last phase of the prehistoric settlement here. Souda was inhabited again in Geometric period.

The historical city made its living by sea trade and piracy. Stone anchors and dense ceramic concentrations at the bottom of its double natural coves testify to the intensive use of the space as an anchorage, especially during the Hellenistic and Roman times. The notable significance of the port of Hagia Pelagia and the bays flanking it is highlighted on the Venetian maps and in the texts of the travellers, as well as by a series of coastal guard-houses at Avgokephalo and Mononafti.

Αγόγλωσσος (*Anchusa azurea*)

Palaiokastro - Ammoudara - Gazi

The wider area around **Palaiokastro**, at the eastern side of Fraskia bay, a short distance from Herakleion port, was inhabited since the Sub Minoan to Proto Geometric periods. The Cape of Stavros protects the bay from the north-northwest winds, offering a safe place for anchoring. The strategically important, naturally fortified coastal location, identified by Pendlebury with the ancient city of **Kytaion**, in the valley just to the south, was an important port in ancient times. According to the Venetian cartographer and military engineer Fr. Basilicata within the Venetian fortress existed architectural remains and possibly spolia, identifying them as from the ancient Acropolis of Elaia.

The earliest traces of habitation in the area date back to the Final Neolithic to Early Minoan period and are located on the western side of the low hill, where today is the church of Hagios Nikolaos and the cemetery of the modern settlement. A rescue excavation that took place about a decade ago brought to light the remains of a **Neolithic** domestic installation with rich finds, including obsidian from Melos. The early habitation of the area was already known at the beginning of the 20th century, when I. Hatzidakis explored a pit with sub-Neolithic, Early Minoan and Middle Minoan pottery, as well as architectural remains. The relics of a Minoan settlement at the edge of **Gazanos River** made Evans and Hatzidakis to consider **Gazi** as the **port for Tylissos**. Burial remains have also been excavated at *Ellenika* or *Retzepi*, *Topalti*, *Mechanes* and *Makraki Metochi*, where two small Early Minoan vases with incised decoration and a part of a marble Cycladic figurine were collected. A rock-cut chamber tomb of the LM IIIB period has also been excavated in the Skafidara area, south of the sources of the **Almyros River**, in which a sarcophagus with the image of a ship was found.

An extensive coastal port facility is also located in Ammoudara, which stretches along six kilometres of coastline, where discharge the rivers Giofyros, Gazanos, Xeropotamos and the brackish karstic spring of Almyros between Bronze Age residential and burial remains. **A reef, which runs parallel to the Ammoudara coast**, shows the geological diversification of the northern coastline in time. It is a dynamic coastal environment, formed from intense geomorphological and climatic processes which is inhabited since the Neolithic Age.

Herakleion - Poros - Katsambas

The oldest and safest testimony regarding the identification of the small bay in the naturally fortified position of Herakleion as the harbour-town of Knossos is preserved in Strabo. Like the other bays of the northern central coastline, Herakleion has sources of drinking water and a sandy beach for running ships ashore. A locale within the boundaries of the modern harbour featuring stone blocks of New Palatial date comprises the earliest indication of the possible use of the site as an anchorage.

Knossos, however, seems to have had two more ports, a short distance east of Herakleion, in the current area of Poros - Katsambas and again further east at Amnissos. Louis Franchet was the first to observe rock cuttings on the hill of Tripiti in Poros and traces of obsidian processing. Evans also refers to a road linking the northern entrance of the palace, nicknamed the Customs-House, to the harbour of Poros. Rescue excavations in the area of Poros have brought to light finds that prove the presence of a robust and extensive coastal installation with various workshop areas being conducted from even the Pre-palatial years. Ceramic ensembles of the EM I-IIA period from the Cyclades certify to the close contacts of Poros with the Aegean Sea. The development of the settlement during the Old Palace and New Palace periods is rapid, as evidenced by the expansion of its boundaries, the well-preserved buildings, the abundance of workshops and the impressive artifacts. The numerous and spatial distribution of the Poros New Palace workshops, and especially their access to a wide variety of imported commodities, has led modern research to the conclusion that Poros, although developed under Knossos, enjoyed a relative degree of autonomy and was not subject to the strict control of the Knossian palatial bureaucracy. Indeed, it is rather thought of as being at the crossroads of the terrestrial and maritime communication network of Crete with the wider Mediterranean world, due to its strategic position in the middle of the northern central coastline and also at the northern end of the main natural route(s) between northern and southern Crete.

The monumental architectural remains of the so-called Ship sheds of the Final Palace period (1450-1250 BC) in Katsambas, confirm the continuation of the thriving harbour installation then, being destroyed at the same time as the last Knossos Palace. It consists of a series of six narrow-walled chambers, similar to those found at Kommos, oriented on a NS axis, now some 150 metres from the current coastline. Their average width is 6 m and their preserved length is 21 m. Exca-

Λευκή άχρα (*Reseda alba*)

vation has recovered clay fishing weights, considerable quantities of raw materials, such as obsidian, and a significant number of leaded objects that may be related to the construction and repair of ships. Such buildings are preserved near Malia and at Gournia in eastern Crete, in a small distance from the coast functioned mainly for the safeguarding of ships and their equipment.

Karteros - Amnissos

To the east of Poros-Katsambas extend the twin gulf and the plain of Karteros with the homonymous river. Along the coast side cites the **ancient city of Amnissos, an important harbour town from the Bronze Age down to the Venetian period**. Several researchers equate it with the eastern port of Knossos. It is already mentioned in Homer (τ 188-190), along with the cave of Eileithyia, the goddess of childbirth, as an inaccessible anchorage, where the long-suffering Odysseus, returning from Troy, was driven by a storm. It is said that Theseus also visited its sandy beach, accompanied by the fourteen young people offered by Athens to the Minotaur. Amnissos is frequently mentioned in the Knossian Linear B tablets. From sources of historical times, it is worth noting the comments of Strabo (X, 4, 76 et seq.) regarding the cave of Eileithyia and the use of Amnissos as the harbour of Minos. This version, which does not find many supporters (notably Schäfer), considers Amnissos as the *only* port of Knossos. This view is based mainly on geomorphological and environmental factors – such as the fact that this bay provides protection from the NW winds, while also being sandy and so suitable for the beaching of ships; it is also visible from afar due to its position between the island of Dias, the rocky islet of Monoharako and the cape east of the Kakon Oros.

The architectural remains in the Amnissos area testify to the existence of an extensive **Minoan settlement west of the Palaiochora hill, along the coastline and now under the sea**. At the northwest foot of the hill stands out the important sanctuary of Zeus Thenatas, with a perimeter wall and circular fire altar, right on the site of a monumental New Palace building that is interpreted as a port administrative centre or sanctuary. The later sanctuary to Zeus flourished mainly during the Archaic period, as evidenced by the artefacts from areas such as Samos, Cyprus and Syria. Further west, a one-storey residence of the LM I period, consisting of seven rooms, has been excavated, while to the north-east remains of the harbour installation of the New Palace period are preserved.

At the eastern foot of Palaiochora has come to light a section of a two-storey New Palace building, measuring 20 x 20 m, known from the fragments of its frescoed decoration as the Villa of the Lilies. Two architectural phases are recognized, culminating in the final destruction by an earthquake and perhaps a fire in the LM I period. A characteristic feature here is the multi-door (polythyron) hall system on the north side, an architectural form with links to the palace complexes of Kato Zakros, Phaistos and Malia. North of the villa, a building with an LM I well was excavated, to the west of which lay another structure of rectangular ground floor plan, known as a Megaron, with two architectural phases, belonging to the LM I and later again to LM III periods. A small distance south of the hill was also uncovered a stretch of road and a precinct of the Prepalatial period, oriented W-E: it was followed for 25 m and had a varying width between 0.55 to 0.90 m.

In Medieval times, Amnissos often suffered from pirate raids, being used as a refuelling station sometimes by enemy ships. It was also a field of war, most notably in the conflict between the Byzantine army of Krateros, who gave his name to the region, and the Arabs. Later use of the site shows residences and a look-out tower for the control of the plain and anchorage in the Venetian period, when the settlement was known as **Mesovouni**; it was destroyed in the early years of the Ottoman domination. Economic reasons, mainly, led to a gradual deterioration in the strategic importance of the region; it was abandoned until the beginning of the 20th century.

Cave of Eileithyia- Funerary cave

In 1929 S. Marinatos carried out a small-scale excavation in a cave south of Amnissos, set at a height above sea level, by the mouth of a gentle ravine, with a magnificent view to the sea. Its mouth faces east with a big fig tree in front of its entrance, recalling Homeric descriptions. The cave had been explored about four decades ago by I. Hatzidakis, who first identified it with the Homeric cave of Eileithyia. Marinatos excavated a section of the northern part of the cave and removed a disturbed fill with a number of sherds dating from the Neolithic to the Venetian times. In the middle of the cave he found a pair of stalactites within a two-roomed rectangular enclosure of Minoan times. Deeper into the cave, where there are many impressive stalactites, he explored a low chamber well underground, which is interpreted as a shrine or a Megaron. On the platform at the entrance of the cave, the so-called Square of the Altars, were revealed architectural remains with Late Minoan and Geometric pottery. During a recent exploration of the cave, its use for burial was recorded during the Final Neolithic and Early Minoan (EM I-IIA) period alongside

with its possible function as a site of worship from the Prepalatial (MM I) to the Byzantine times.

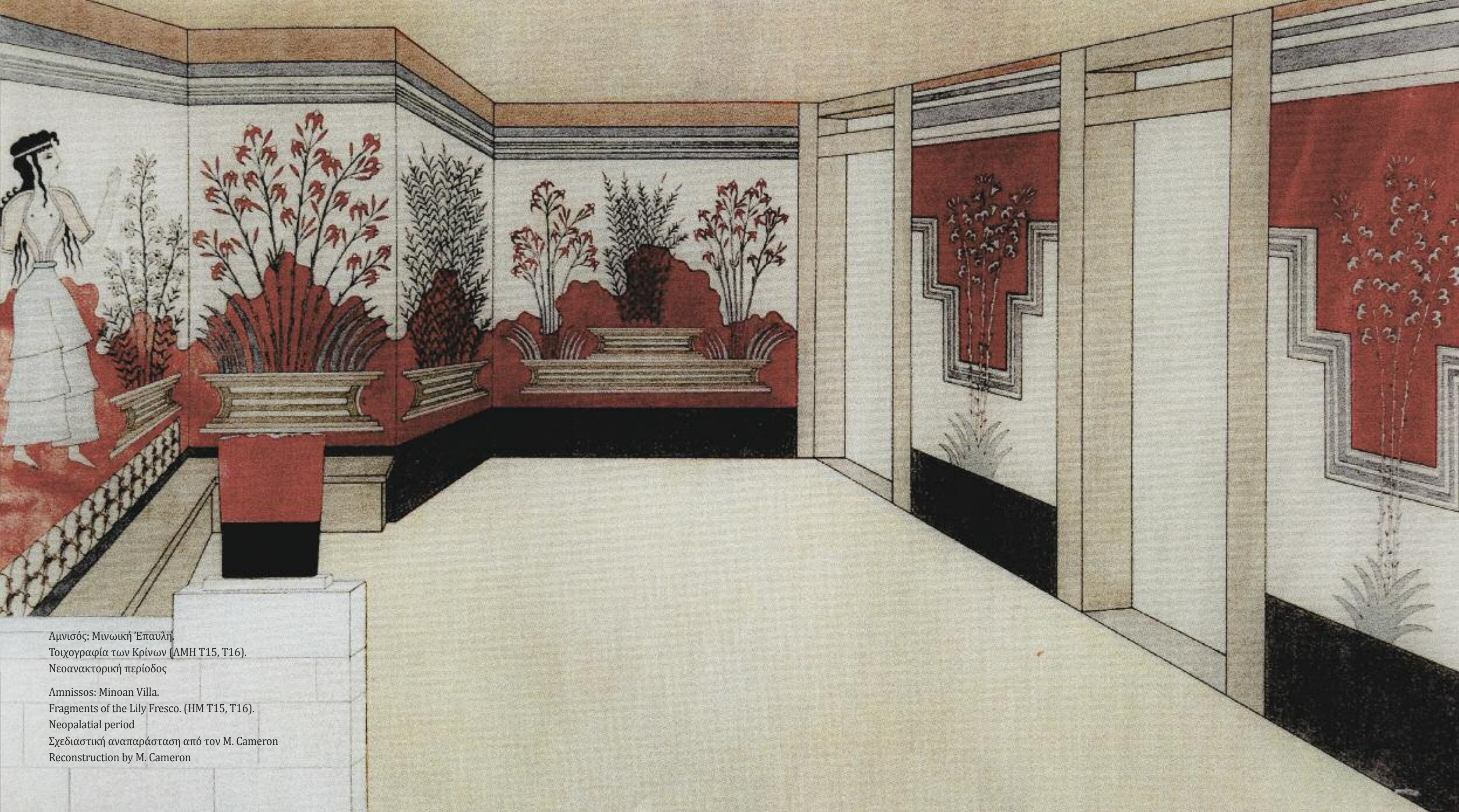
In front of the entrance of the cave, to the southeast, another funerary cave was excavated by Marinatos, dating in the Early Minoan period. The excavation yielded few but important findings, such as clay pots and a few, mainly silver, pieces of jewellery, comparable with those from the burial cave of Pyrgos at Anopolis. Craft-products such as these, in Early Minoan burial ensembles on the northern central coastline (Gournes, Pyrgos, Amnissos and Krassi) testify to the close contact of the Prepalatial civilization of the northern coasts of Crete with the Cyclades and the East, where silver jewellery abounds, unlike the plain of Messara, in which silver, but not gold, is almost totally unknown.

Mafeze Karteros

At Mafeze two rock-cut chamber tombs of the Post - palatial period (LM IIIA2 - B) have been excavated, while at least one other of the same date has been identified, but not explored. Obviously, this is the cemetery of the settlement that extends west of the hill of Palaeochora and mainly northwest of the cave of Eileithyia.

The first tomb, just a short distance from the church of Hagios Georgios, just 320 metres east of the cave, was excavated by S. Marinatos in 1926 and was interpreted by him as the burial site of the Eileithyia priesthood. There was a stretch of road to the west, an entrance with a broken blocking wall and a chamber of near oval plan, containing six chest like sarcophagi with saddle-lids. The grave-goods were placed inside the receptacles, beneath them and on the floor of the chamber. They include clay pots (kraters, cups, censers), several of which contained charred offerings, an alabaster pyxis, a glass vessel with three handles, bone pins, ivory comb with a decoration in relief, a golden hair ring, and numerous beads from carnelian, glass, faience and rock crystal, as well as various bronze objects (mirror, pins, ring, dagger) and sea shells.

The second tomb has been excavated at the area of Hagia Photini, in 368 metres away from the cave and 283 metres northwest of the tomb, dug by Marinatos. In the interior of the intact rectangular chamber, oriented E-W, five chest-like sarcophagi were revealed, two of which had been destroyed by the collapse of the roof. The burials were accompanied by various gifts (painted clay pots, a clay rhyton in the shape of a shoe, copper/bronze bowls, one of which contained seashells, bone objects – namely a comb, pin, and spatula, beads and pin of glass), all placed in the sarcophagi and on the floor of the chamber, just as in the tomb of Marinatos' excavations.

Αμνισός: Μινωική Έπαυλη.
Τοιχογραφία των Κρίνων (ΑΜΗ Τ15, Τ16).
Νεοανακτορική περίοδος

Amnissos: Minoan Villa.
Fragments of the Lily Fresco. (HM T15, T16).
Neopalatial period

Σχεδιαστική αναπαράσταση από τον M. Cameron
Reconstruction by M. Cameron

Κρίνος της θάλασσας (*Pancratium maritimum*)

The Sea daffodil

Vatheianos Kampos:

Hagioi Theodoroi - Nirou Chani

The coastal plain of Amnissos gives way to Vatheianos Kambos at the east, where flows the homonymous river and the twin gulf of Hagioi Theodoroi, where in 1918 Xanthoudides carried out a small - scale excavation. An extensive rectangular building of New Palace period, with strong foundations and dressed masonry, destroyed by fire came to light among several indications of earlier use. He also explored two rooms, the larger of which had at its centre a stone-based column to support the roof. From these areas, he gathered mostly portions of pithoi and cups of the Middle Minoan period, a part of a large EM figurine of schist, two bronze crook-head pins and a dozen clay fishing weights.

The excavation was continued in 1926 by Marinatos, who excavated along the coast area, as well as on the rocky cape to the northwest. Expanding the area of Xanthoudides' excavation to the east, he revealed a covered paved area, a small number of rooms and a well with drinking water, which, as he notes, his workers preferred to that of the adjacent hostelryes! Especially important was the location of a room with rectangular ground plan and 1 metre - thick wall of large Cyclopean fashioning. The width of the space is about 35 m, while its full length remains unknown. Inside this construction, which acts as a sort of boundary wall, he excavated the poor remains of rooms with schist floors. Among the small finds is a fragment of a pithos with a Linear A inscription. Since 1926 the coastline has shifted and this large enclosure is now submerged, but still visible underwater, for the most part. Northwest of this, Marinatos found traces of another large building, 18 metres wide, with dressed masonry and two column bases in the centre. Finally, on the cape he explored the remains of houses and a number of cut blocks that testify to an extensive construction during the Bronze Age.

In a recent survey by the Ephorate of Underwater Antiquities and the Institute of Mediterranean Studies, the still visible remains of the Marinatos excavations and other underwater structures with masonry and walls broad enough to possibly support an upper floor, were recovered. Probably it is the northern part of a large complex to the northwest and a short distance from the villa and the settlement of Nirou Chani. Stone blocks on the shore of the coast, immediately east of the church

to Hagioi Theodoroi, show the continuation of the complex to the south. The geophysical survey on the sandy shore indicated the presence of structures now covered, in a development that connects the coast with the once elongated rocky cape. The most striking, though enigmatic, finding of Marinatos' work concerns the large rectangular cuttings at the base of the rocky cape. Its length is 47.4 m and its width is 10 m. It is divided longitudinally with stonework, in two uneven zones, 4.95 m wide at the south and 4.25 m in the north. Marinatos, considering that the bottom of the cutting was below the sea level, by about 1.80-2.00 m, considered that the brush was on dry land during the Minoan times, arguing its possible use as a ship shed. Recent underwater research shows that the northern compartment of the cutting is closed off and could not have been used for keeping a ship in, except perhaps for the storage of its equipment. However, the 47.4 x 4.95 m open south-eastern compartment is considered to be more suitable for the construction, repair or guarding of two or more ships. Confirming its use, however, requires an investigation.

Elsewhere on the cape, as a result of the rise of sea level, Marinatos found trenches cut for the foundations of buildings. Nowadays seems like contiguous rocky islands, with a known depth of up to 2 metres. The cape was obviously somewhat broader and higher in the past, ensuring better protection from the northern winds. Correspondingly, the settlement could have been much more widespread once, as is evidenced by the building debris revealed by both the older and modern underwater research.

The position and importance of the Minoan settlement of Hagioi Theodoroi is indisputable. Although the use of the area during the Early Minoan period is testified only by a schist figurine, however, the belief is reinforced by its topography as a natural anchorage and its proximity to the important Early Minoan sites of Pyrgos and Gournes to the east and Palaeochora at Amnissos to the west. Its continuation in the Middle Bronze Age is similarly verified, but its main period is placed during the New Palace period (LM IB), alongside with the adjacent Megaron at Nirou, belonging in the same domestic unit. In recent rescue investigations in the area north of Megaron at Nirou, walls and ceramics of Prepalatial and Post-palatial periods were revealed, documenting Xanthoudides' initial assessment of the existence of an extensive settlement on the gentle slopes north of the Megaron right up to the coastline. It is probably the southwards continuation of the settlement of Hagioi Theodoroi, as in the Post-palatial (LM IIIA/B) period.

The reconstruction to date of the land and underwater archaeological remains

Καλαμιά (*Phragmites australis*)

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη.
Γεφυρόστομος σκύφος (ΑΜΗ Π7570).
Νεοανακτορική περίοδος

Nirou Chani: Minoan Villa.
Bridge-spouted jar (HM Π7570).
Neopalatial period

at Hagioi Theodoroi demonstrates the existence of an early habitation nucleus, possibly a settlement of fishermen, according to Xanthoudides, on the leeward side of the cape. It seems that this settlement, up to the New Palace period, gradually evolved from the small fishing village into an organized administrative and economic centre with a building of palatial calibre and probably a small ship shed, perhaps supplementing the operation of the contemporary Megaron as a possible religious centre of the area. Moreover, this port facility set at Hagioi Theodoroi - Nirou Chani lies at the meeting point of three palatial territories, that of Knossos, Galatas and Malia, and possibly was intended to oversee land and sea passages.

Nirou Chani: The Minoan Villa

The **Megaron of Nirou**, northeast of the bay of Hagioi Theodoroi, is about 13 kilometres east from the Knossos port in Poros-Katsambas, 6 kilometres southwest of the complex of Minoan houses in Prassa and 7 east of the port settlement at Palaeochora by Amnissos. Its position has been known since the 1880s, when the owner of the field, and well-known antiquarian, George Anerrapsis, brought to light a large number of clay pots, mostly conical cups, in a layer of carbonized material that made the natives think that the site had been used in the antiquity as a potters kiln. The place, however, was already known to the pioneers of Cretan archaeology, I. Hatzidakis and St. Xanthoudides, who had detected surface concentrations of Minoan potsherds and masonry in the wider region.

In 1918, alongside the excavation of the Early Minoan burial cave at Pyrgos, a short distance east, Xanthoudides revealed the rooms in what was the central part of the Megaron. The significance of the findings led him to request the assistance of the Council of the Archaeological Society, which undertook the continuation of the excavation, paying the necessary money for the expropriation of the field. During the German occupation, the site suffered minor damage, and after the end of the war, Nikolaos Platon carried out maintenance and restoration work.

The extensive excavations of Xanthoudides showed the importance of the building and its small findings from the very outset, ranking it then as now as one of the most important monuments of the Minoan civilization. He saw the building as the residence either of the chief priest of the Minoan religion or of the lord of the settlement: an opinion that remains particularly pertinent, given its connection with the building complex that is still half-buried at Hagioi Theodoroi immediately to the west. A few years later, Arthur Evans, in his monumental work, *The Palace of Minos*,

commented on its function in the light of the oversized bronze double axes plums and plastered clay altars – he thought it a centre for the export of ritual objects in the attempt to spread the Minoan religion abroad. With the occasion of Plato's restoration work, the monument was restored and since then has been resolutely included in most New Palace architectural studies, with emphasis on its public character.

The area where the Megaron is located is, after Poros and Amnissos, the furthest east of an important New Palace locus along the island's northern coastline, just before Malia. **The at least two-storey, approximately 1000 sq. m. building, one of the largest of its kind, has several typical palatial architectural features;** the masonry, the high quality fresco-work, the central paved courtyard, the lustral basin, its system of halls, the polythyron rooms, as well as the light wells, stairs, a possible tripartite sanctuary and storerooms. Its architectural design has significant similarities with the Royal Villa in Knossos, the palace building in the Tourkogeitonia quarter at Archanes, the Royal Villa at Hagia Triada and the House Δγ of Malia. To the west and south extensive open-air paved areas spread with localized main entrances to the south and east. It is probably part of a larger building complex that includes at least one other building to the south. In the southern area of the Megaron there were reception rooms, areas for worship and safe-storage rooms for ceremonial objects accessible through stairwells from the upper floor.

The ground spaces were most likely of a public character and possibly hosted public feasts and ritual events. The northern sector was designed to hold of some 13-14,000 litres of agricultural products in pithoi and brick-built bins. As far as its storage potential is concerned, the Megaron compares favourably with the building at Sklavokampos, House A of Tyliisos, the Royal Villa and the Eastern House in Hagia Triada, the farmhouses at Metropolis (Kannia) by Gortyn and at Vathypetro and probably the palatial building in Archanes. Notable, though, is the absence of administrative evidence, such as clay tablets and sealings.

The building also does not provide clear evidence of any craft activities, in contrast to other contemporary ones, with the more typical examples given by the palatial building in Zominthos and the farmhouse in Vathypetro, in the mountainous and semi-mountainous, respectively, inland areas. There is still no evidence confirming the production of precious objects of prestige, such as in the Archanes palace building or the North Building excavated behind the Stratigraphical Museum in Knossos. Furthermore, despite its dominant position in the port facility of Hagioi Theodoroi, there is no evidence of commercial contacts with the Cyclades and

Cyprus, nor with Egypt and the Eastern Mediterranean in general, as is most clear with Kommos, Mochlos and Zakros. The same, of course, applies to the coastal villa in Amnissos.

The Nirou Megaron was abandoned after its destruction by fire at the end of the LM IB period. However, discrete traces of human presence are also certified for historical times. In particular, in the so-called tripartite sanctuary a part of a Geometric skyphos was found, while a few unpainted Roman pot sherds and the base of a glass vase were found in the fill of the two circular trenches of the courtyard. These findings do not indicate the restoration of the building or of any part of it, though it must have remained visible to a degree right up until at least Roman times. Habitation around it continued intensively up to historical times, as is evidenced by modern excavation research.

Vatheianos Kampos -Nirou Chani, Kokkini Chani: Burial use

On the west bank of the Vatheianos river there was, according to Xanthoudides, a Postpalatial cemetery, which coincided with the last phase of the settlement, but that was extensively damaged by the flood of 1897. Xanthoudides gathered a multitude of scattered fragments of clay sarcophagi and managed to excavate a small, fragmentarily preserved tomb which had a few bones, two small stirrup jars and important small finds. In the same area comes another tomb of the same period, with several vases and a painted sarcophagus with cult scenes, explored in 1933 by Marinatos. Probably recovered from a burial near Vatheianos torrent are some items handed in to the Archaeological Museum of Herakleion in 1952. They include two clay rhyta and kylix fragments of the Postpalatial period.

Anopolis

2.3 km off from the southern boundary of the Nirou Chani area, at an altitude of 200 m, and so south and east of Vatheianos Kampos, lies the settlement of Anopolis, with its hilly inland terrain. The area is particularly fertile due to its location in a naturally fortified rocky valley with rich supplies of water. Inside the settlement was excavated a New Palace chamber tomb and another one of Postpalatial period, which contained three sarcophagi and clay pots. At *Frangouli Ryaki*, in 1960, another Postpalatial tomb with two sarcophagi and a stirrup jar was investigated.

Λαδανιά (*Cistus creticus*)

Pyrgos

At Pyrgos (or *Halepa*), so named after an Ottoman tower of the coastal zone, and in the region where the hotel Themis Beach (Kokkini Chani) now stands, Xanthoudides excavated in 1918 and 1921 the well-known EM I - II cave tomb, containing twenty sarcophagi. The burial gifts include clay vases of the Pyrgos style, with the typical biconical chalices, stone figurines, obsidian blades, jewellery, as well as metal weapons and tools. **Either side of the tomb there are remains of an extensive residential installation, the structures having rectangular ground plans;** to the north some fifty hollows worn in the rock, the result of natural weathering, are to be seen.

Gournes

In the 1920s and 1930s, Hatzidakis excavated on the northern slope of the *Kephalou* hill, south of the modern settlement and revealed a burial enclosure with thirty-one skeletons and a depository – the so called “sacred pit” – with Prepalatial clay vases. In the same location, he also found six Postpalatial tombs, two of which preserved their long dromoi. They yielded clay pots, figurines and seals, testifying to the existence of a contemporary settlement, which, based on the results of recent rescue work, is located within the heart of the current Gournes village. Its main phases, based on the surviving architectural remains and the ceramics, are of the Late Bronze Age.

On the west edge of the Gourniotis River, a necropolis of the Early Bronze Age (EM IB) was excavated at a distance of 300 m from the beach within the former American Base. The work was carried out as part of the construction of the new facilities of Institute of Marine Research. The site is located about 1.5 km east of the EM I-II burial cave at Pyrgos of Kokkini Chani. The thirty-six (36) chamber tombs, rock-cut tombs and shallow pit graves were organized into two sections, spaced 65 m. apart from each other. The orientation of the tombs in the first section was N-NE, while in the second it was N. Three of The tombs had become incorporated into the foundations of a three-roomed rectangular burial structure of EM III-MM I / MM III-LM IA use, at the western boundary of the second section. No osteological material was found inside the tombs, which appear to have been eroded due to its proximity to the sea and the local geological terrain.

However, the original position of the deceased is indicated by the placement of the grave goods, especially in the case of the larger graves. Commonly in the ante-room was found a deliberately broken chalice of the Pyrgos style, often covered over by the stones blocking the entrance, as seen in the funerary customs of the contemporary necropolis in Hagia Photia, Siteia. The thirty-six tombs contained specific assemblages of goods, typologically paralleled to those found on Crete (Pyrgos, Hagia Photia) and outside it too (Koufonisia): such as clay vases (cups with and without handles, amphora-like vases, pyxides of various types, fruit stands, sauceboats and censers), obsidian blades, steatite pendants, shell and metal objects, among which was a necklace made of 457 solid disc beads of silver matched by the same number of inlaid, small cylinders of steatite, today on display at the Archaeological Museum of Heraklion.

Locating the settlement that went with the necropolis proved a fruitless task, despite the thorough search for its surface remains. However, architectural remains of Minoan times, perhaps part of a coastal wall, which need further investigation, have recently been identified in the seashore area just north of the necropolis. The necropolis of Gournes contributes to a better understanding of both the material and intangible cultural exchanges and relations between the coastal EM IB facilities of Crete and the contemporary Cyclades, confirming the strategic position of the island of Crete, as early as this and its equal participation in creating the identity of the Aegean civilization of the 3rd millennium BC.

Kato Gouves - Anissaras

During a rescue excavation of the 23rd EPCA, in 2007 and 2010, north of the Amirandes Hotel, at the mouth of the Aposelemis river, came to light an extensive stretch of coastal settlement of the Old Palace period, to the north of which there was, submerged before today, a small cape. In the northeast of the excavated area are three strong walls preserved to a maximum surviving height of 1.50 m, which are interpreted as breakwaters, while in the remainder of the area were revealed nineteen rooms, probably belonging to a single two-storey building, with a paved outdoor space. The settlement, which appears to lie in the sphere of influence of Malia, was destroyed by fire at the end of the Old Palace era and was re-inhabited for a short period of time at the beginning of the New Palace one, after which it was abandoned for good.

Κάτω Γούβες;
Δέλτα Αποσελέμη. Ερωδιός (*Ardeidae*)

Kato Gouves:
Delta of the Aposelemi river. Heron

Παπαρούνα (*Papaver rhoeas*)

Poppy

At a short distance east of this Old Palace settlement, an extensive, Postpalatial one has been excavated. It is located on a low rocky eminence, only 7 meters above the current sea level, **between the Pantheon hotel in the west and that of the Cretan Sun in the east**. Although the coastline now has a different appearance, mainly due to the modern construction and use, its original one is documented on old maps and other accounts that shows that here once sprawled a dense network of torrents and streams, each forming at its edge small sandy creeks, suitable for the launching and mooring of ships, and so serving the needs of maritime communication.

Excavations **east of the Pantheon Hotel**, on an area of about four acres, brought to light the **westernmost part of the Post-Palatial settlement**. It consists of three buildings with a street facing the sea and outdoor spaces with working facilities among them. According to the excavator, D. Vallianou, here was a Potters Quarter, with the residences of craftsmen and merchants. The nine ceramic kilns and the organized LM IIIB ceramic workshop make it plain that the area was a major artisanal craft centre, intended not only to meet local needs, but also those of the export trade, and was sited in a coastal area well suited to this last purpose. Findings such as a possible Cypriot cylinder-seal and a clay boat-model may further be witnesses to this activity.

Chersonessos

The rocky cape of *Kastri* (Acropolis) between the spacious and twin natural anchorage in the ancient city - harbour of Chersonessos, contributed to its uninterrupted inhabitation from Neolithic to Byzantine times (8th, A.D.). Remnants of an **extensive settlement of the New Palace period** as well as pottery of Early Minoan Period were revealed on the gentle west slope of the walled Acropolis, under Geometric and Hellenistic deposits, just southwest of the Early Christian basilica. Probably they belong to a two-storey building complex. Moreover, a large amount of Minoan pottery, without any corresponding architectural remains, was collected north of the basilica and between the early Byzantine graves to its south, indicating the original extent of the Minoan settlement. Scattered pottery from the Minoan years was found in rescue excavations on the coast front, along the expanse of the southern port (*Tigani*). This same port has for centuries been the only way off the

island into the Aegean Sea of the people of Lyktos. Although cited inland, from 300-220 BC, they included a ship among the emblems on their coins, clearly stating thereby their nautical aspirations. It is to be noted that Lyktos, at the peak of its power, also had an outlet south to the Libyan Sea, probably by Keratokampos.

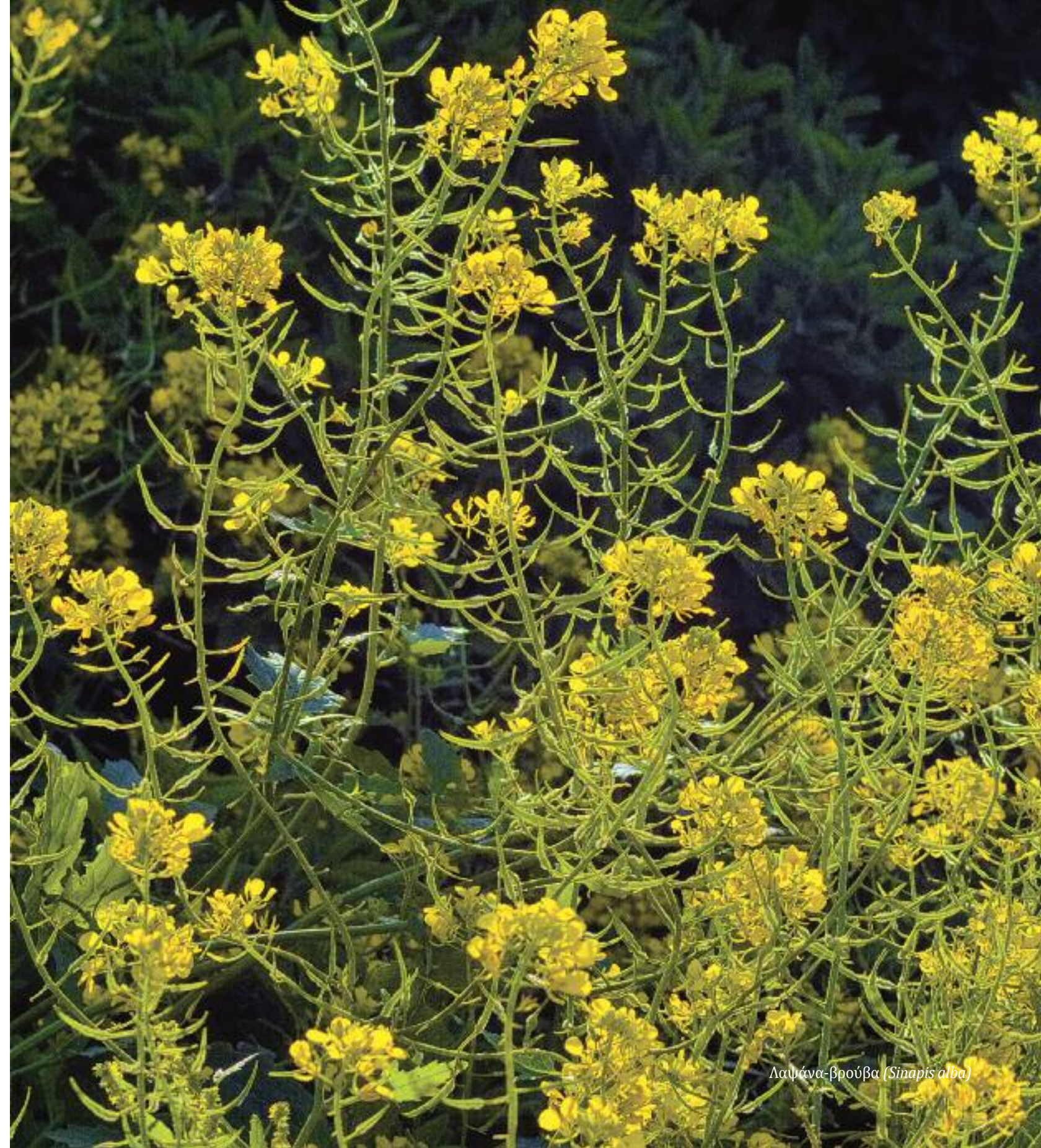
The prominent position of Chersonessos, as one of the main and safer ports of the northern coastline, contributed over time and until its final abandonment in the 8th century AD to the development of the **Roman city**, which had an organized urban road network, public buildings, luxurious villas, a theatre, bathing facilities, a monumental aqueduct and **an organized harbour installation, probably existing from Hellenistic times**. During the Roman period, Chersonessos became the main gateway off-island for central Crete at least to the Aegean islands: the creation at Gortyns of the Provincial capital favoured the southern maritime route, connecting the eastern Mediterranean with Rome.

Stalida

At the boundary between the old communities of Chersonessos and Mochos, at Stalida, the 23rd EPCA carried out in 1997 rescue excavations, in which remains of settlement and walls of the Minoan years were found. The settlement dates back to the Early Minoan period and continued on during the Middle Bronze Age. Part of a Neolithic female clay figurine with incised decoration was also collected, as well as a triangular headless trunk of another figurine.

The foundations of a strong wall, set about 50 metres from the coast, has been explored over a length of 57 m going E-W. It probably ran around both sides of the little **Cape Drapano, which could serve as a natural anchorage**. The excavated part consists of three legs, one at the east is 1.60 m thick, becoming 1.30-1.80 m in the centre and 1.60-2.20 m the west. It continues eastwards onto Froudarakis plot, where there is a denser dispersion of sherds, mainly MM in date, along with architectural remains. The two end portions of the wall follow the same orientation of line from west to east, while the centre portion has a slight deviation, being angled from NE to SW. It is set on stable ground or directly on the rock that has been tailored in points to take it. The pottery that was collected is dated to the MM I-II period. Probably the wall protected the Drapanos anchorage, which constitutes the

Λαυάνα-βρούβα (*Sinapis alba*)

Βιολέτα του Γιαλού (*Matthiola tricuspidata*)

western end of the bay of Malia, as well as the narrow passage between the sea and the hills connecting the plains of Chersonessos and Malia.

On the rocky beach, just west of Cape Drapano, three built circular structures are found, which enclose fresh-water springs. Although not adequately researched, the presence of mortar can indicate their dating from either/both Roman and Medieval times. These constructions were obviously intended to prevent the fresh water from being contaminated by nearby seawater, and were used by the adjacent settlements or passing ships.

Malia

The Minoan palace and the city of Malia extend over the low rocky outcrop in the small coastal plain, at the foot of Selena. Its conspicuous location ensures communication with the fertile Cretan hinterland and also the then exploited commercial sea routes, since, just to its north, there is one, important in the Bronze Age, natural harbour. The districts of the Minoan city, the name of which is not safely identified, extend a short distance out from the palace, while the necropolis is located to the north, closer to the coast. The first palace was founded around 1900 BC on a position with older domestic remains and has a life span of about two centuries. The new eral plan; on its destruction, around 1450 BC, there was a short period of retrenchment.

Remains of buildings similar to the so-called ship sheds in Poros-Katsambas have also been identified in Malia. In particular, remains of at least three parallel chambers, now submerged, were investigated in 1978 in the western bay of Malia. Blackman says that if the building is Minoan, as it has been proposed, then when it was in use, it would have been rather far off from the coast and therefore suggests its interpretation as a storage site. The first excavators of Malia, however, argued that the palace did not have a major port. Frost pointed out the existence of a channel that runs across the hillside and ends in the sea, interpreting it as part of a port infrastructure. Raban, reinforcing this view, suggests that Malia's harbour was in a lagoon in the Syrio-Palaestian manner. It is assumed that this lagoon was connected to the sea by a 4 m wide channel, used for the passage of ships. Shaw however considers these arguments to be weak, due to the shifting of the coastline from the

Bronze Age. Architectural remains at the bottom of the bay of Potamos give credence to this point; it is then further feasible that this area was employed to serve the palace's transit needs. The presence of abundant drinking water is another element enhancing its potential as an anchorage, while the sandy shores would facilitate the launching of ships without the need for special infrastructure.

Particularly important, given the recent excavations at Amnissos, Gournes and Stalida are also the remains of the strong wall that surrounds the coastal Minoan settlement, already in place in the Prepalatial times. The wall parts are located northeast of the so-called "Agora" in the Minoan city, at the locations of Molia, Asthathoulis Lakkos and Kharkissa, as well as at the rocky coast of Aletruvopetra. To the west, again near the sea, there are two approximately parallel rows of stone blocks set at different levels. A similar wall closes the passage to the Minoan town from the sandy cove at Potamos, northwest of the palace. According to Alexiou, the surviving perimeter of the walls of Malia, sometimes following a twisting or curving course, and probably equipped at points with towers, goes on many hundreds of metres. The absence of the continuation of the wall on the south and southwest side of the Minoan Malia is either due to its dilapidation already by the New Palace period, and the re-use of its blocks as building material, or because it has not been adequately looked for. A similar, also coastal, wall had been observed by Boyd on the eastern side of the city of Gournia, between the settlement and the Early Minoan and Middle Minoan burial areas.

Παπαρούνα της θάλασσας (*Glaucium flavum*)

Αμυγδαλιά (*Prunus amygdalus*)

Almond

Epilogue

Aegean archaeology is a fabric interwoven from the island civilizations of its Archipelagos. They may be separated by that fluid element, the sea, but they partake, regardless of their individual shapes, sizes and allegiances, many of the same characteristics. In recent years, theoretical deliberations have been growing over self-explanatory, yet unanswerable, questions concerning the definitions of island and insularity. Here, the geological, ecological, social and cultural identities of the islands, as well as their inter-relations with neighbouring continental regions, are held up to scrutiny. In fact, their seeming “autonomy”, “self-existence” and “introvertedness” are not actual or feasible, in terms of bio-social and bio-cultural parameters, without the development of permanent links with the closest larger land mass, be it continental or a yet larger island.

The most significant parameters of an island landscape are the climate, the terrestrial and aquatic environment, the geomorphological diversity, the resources - rich or otherwise, and its accessibility within and without. Other factors too play a lesser role. Mostly their influences (pre)determine the course the island develops along - a world, in any case, always fragile and unstable. They shape the way and the degree of fulfilment that the various, material and symbolic, needs may achieve. At the same time, they contribute to the creation of local survival mechanisms, while ensuring the involvement of the island culture in wider networks and associations.

In this manner, the high degree of visual contact that characterizes the island world of the Aegean (pre)determines early on the identity and dissemination of its cultures. The stone tools of Lower Palaeolithic types in southern Crete and Gavdos push back sea journeys in the Aegean into the depths of prehistory. The contacts of Crete, mainly with the Cyclades and mainland Greece, continue in the Neolithic period and remain close and plentiful throughout the Bronze Age, as is evidenced by the imported natural raw materials (metals, rocks) and the finished objects made in the Cyclades, and those deriving from Egypt and the Near East.

The widespread dissemination of the cultural products of the Aegean would not have been possible without the flourishing of shipping, as early as the 3rd millennium. Evidence for the earliest illustrations of ships, with masts and folding sails, in the Aegean iconography may be gleaned from seals of the EM III-MM I period. Naval technological evolution reaches its peak in the Late Bronze Age, by when ships are being portrayed, in all sorts of symbolic, cultural or decorative milieux, with

sails and a complete suite of equipment and accessories. Only when one gets to those drawn in LM IIIC does the shape change: they are clearly manned with armed warriors. Excepting some clay models of wide-hulled vessels, argued to be mercantile, the ships illustrated at the end of the Bronze Age are considered military craft.

The frequent sea contacts maintained between the various East Mediterranean cultures is evidenced by Linear B tablets from Pylos and Knossos, from written sources of regions beyond the Aegean (Egypt, Mari, Ugarit, and Byblos), from iconography, from shipwrecks and of course the evidence of the harbour-towns themselves. The amount of metal consumed in the Mediterranean, often seen in the form of ox-hide ingots, reveals the need in the Aegean world for raw materials. On the other hand, the significant quantities of Minoan and Mycenaean painted ceramics retrieved in areas of the eastern and central Mediterranean suggest the desire of their inhabitants to acquire Aegean products of high physical and aesthetic qualities.

The story of shipping in the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC is linked to a number of features that concern not only the sea, but also land-based aspects that include, in addition to the availability of raw materials for shipbuilding, the various associations enjoyed between the social groups involved in this endeavour and in this particular geographical environment of the Mediterranean.

Though the Mediterranean most immediately conjures up thoughts of traffic travelling on water – on the sea and rivers, but it also has its land transport routes, which often though lead back to the water. What should not, however, be overlooked in all this is the fact that the Mediterranean area owes its distinctive unity, above all, to its lean and fleshless mountains. The sunny Mediterranean is nothing but a sea enclosed by steep slopes, with often only narrow strips of soil full of shrubs, vines and olives. Crete, a miniature continent, is cited at the heart of this East Mediterranean world. On its main maritime lanes, it played an often critical role over the centuries, as a nodal geopolitical post combining isolation with outgoingness and archaism with innovation. When interpreting its landscape from the viewpoint of the Minoan anchorages of the northern central coastline, something counterintuitive emerges – the central role of the mountains. Mountains that have managed, for centuries, to maintain their native resources despite environmental adversities. In times of adversity, they have invited the afflicted human beings to their fastnesses for shelters, but so doing, men have taken to them as permanent places of habitation, work and worship. All over them can be traced paths and passages, which, no matter how steep and serpentine they are, lead relatively easily to the nearest plain and shoreline. Each Cretan mountain has its arable land buried

Κρητική ορχιδέα (*Dactylorhiza*)

Cretan orchid

Πλουμί (*Ebenus cretica*)

deep into its valleys and its upland plateaux, or tightly controlled in the sometimes ancient terraces on its flanks. Between the limestone ridges and rifts, often covered with snow, scattered among areas of flysch and marsh, there can yet be cultivated cereals (wheat, barley, rye and oats) and legumes. Locally more fertile areas, rejoicing in those springs and underground waters that are so precious for this small land in the South, favour the cultivation of olives, orchards and gardens, ensuring a limited but consistent supply of diverse food resources. Further, the benefits of ranching, beekeeping, hunting and logging must be added in, conforming a rather rich reserve, which does however require labour, time and above all respect to profit from. Perhaps it is not by chance that the creatures of the Cretan mountain-ranges have been imprinted in the collective cultural unconscious as inhabiting places of that saw the birth, residence and death of gods.

The Cretan mountains, as most notably seen in the mountain palace of Zominthos, do not lie outside the “great” history, but they are participants in the same way, since they do not hold their populations captive and separate from those of the plain and the sea. They are the original Mediterranean prospect: whilst its plains required long and collective efforts to acquire the prosperity that we have are used to, the role of the semi-mountainous belt where the mountain massifs merge with the plains and lowlands is constant. In these, well irrigated by the waters of the mountains, in the zones of the running rivers and tumbling torrents, life has put down deep, deep roots. The wooded areas, between the foot of the mountains and the coastal valleys, have largely been on the retreat since the Neolithic era, if not earlier, under the pressure of agricultural activity. Once Crete was covered by trees to a far greater extent than today, though its climate has never been wet enough to encourage the existence of a continuous forest at low altitudes.

Following the life-story of the Mediterranean landscape, the major plains of Central Crete are these of Pediada and Messara. On their borders, there are ancient villages that seem to prefer this location for a better vantage point and for more protection from phenomena such as floods – the plains have time out of memory acted as reservoirs of volumes of water from the mountain slopes, not all of which flow easily to the sea. In the semi-mountainous and lowland zones, the main products of the Mediterranean multiculture are making their existence felt by the middle of the 3rd millennium, the triad of vine, olive and the sown crops of the cereals and the legumes.

A counterpoint to the mountains, the seas too serve to bind the island. The sea, provider of food, both a source of bounty and yet a boundary. The sea from which one may take fish, salpae, kephaloi, tunny, octopuses, edible molluscs and clams;

the sea which sets the heart arace to behold the dolphins at dance and to hear the sounds of the blowing of the conch-trumpets; the sea, encircling the land with the waves and summoning the spirits of the winds that fill the Cretan sails afloat. Thus, Crete is shapes and is shaped by a perpetual two-way interplay between the soaring peak and the sea, in a unique combination. There can be no doubt that the sea played an important role in the history of the place, whenever harnessed to an active role in forging links with life beyond the island and in shaping international relations.

The brief presentation of the Minoan settlements on the north central coast-line of the island, from today's Hagia Pelagia east to Malia, demonstrates the dominant position of this coastal zone throughout almost the entire Bronze Age, as a result of which contemporary research still speaks of its autonomous economic development. When one is travelling between March and October, hopping from a cape to an island and an island to a cape, calling in from port to port to exchange the products from, say, the mountains, the plains and the cities of the place. The presence of Egyptian objects in Kommos, for example, proves they could deal with the weather and other environmental adversities: indeed a ship leaving from Egypt and bound for Crete actually travelled up the Syro-Palaestian coasts and then those of south-west Turkey, before dropping down westwards into the southern Aegean past Cyprus. This method of travel – from harbour to harbour – also explains the usually eclectic cargo found in shipwrecks, such as that of Uluburun. A type of merchant ship developed to dispose of sufficient storage space in its hull. The widespread use of sailing boats, based on available pictorial testimonies, suggests the conscious and careful exploitation of the pattern of the winds potentials, while shipbuilding techniques revealed by wrecks are those designed to produce long-haul ships for long-distance voyages in the hands of capable seafarers, pilots and oarsmen. The nature of the ships in the wider Mediterranean basin then were obviously dictated by environmental conditions, but also by economic and political factors: they seem to be specifically and deliberately designed. They not only served day-to-day activities such as fishing and short excursions to nearby shores, but also more complex ventures such as long voyages of exchange, diplomatic missions, military campaigns, colonial ventures, and piracy, such as conducted by those enigmatic Sea Peoples in the writings of Ugarit at the end of the Bronze Age. Moreover, the exchanges of gifts and personnel, documented in the Amarna Letters of the Pharaohs Amenophis III and Akhenaten (14th century BC) with the Assyrian, Babylonian and Hittite rulers was a form of trade that served to establish alliances and other purposes. This trade/political network also included the palatial centres of Crete, who exported goods such as pottery, fabrics and clothing, weaponry, aromatic oils and herbs.

So, along many a kilometre of coastline of all sorts of terrain, the patterns of traffic were concentrated on the many, small but active bays and coves that had the plains, mountains and forests at their backs. The last not only provided part of the timber needed for shipping, but – and especially on the northern sea-frontage, they functioned along with the small islands and the rocky outcrops in the waters as a protective curtain, forming a long series of refuges against that greatest enemy of the Mediterranean seaman, the northern wind or *meltemi*. Again, it is the mountains that direct the internal movements of peoples down to the sea, sometimes to the flooded plain and sometimes with the rushing torrents and the rivers that provide the safest and sometimes the only routes to pass from one point of the coast to another. The landscape, with its combination of diverse elements, is reflected in what seems a strange, but actually quite normal, combination of fields, sheep and goats as well as boats. Perhaps, therefore, we should seek in this phenomenon only the explanation for the many disparate votives left behind in the places of worship in nature, the caves and hill sanctuaries of the Minoan times. These same peak sanctuaries serve as points of orientation and reference to those at sea, beacons of divine and human hope for the journey setting out into the unknown and for the safe return to some well-known harbour.

The coastal settlements are partly dependent on those in their hinterland and vice versa: they are closely connected, often under the guidance and control of a powerful city, creating and managing the surplus produce. It is not, therefore, in any way fortuitous that, on the Great Island even at the beginning of the 3rd millennium BC, settlements were evolving through complex processes into large urban centres. Gradually by the 2nd millennium BC, the socio-political and economic background for the formation of the first palatial centres had emerged. The most important and longest-lived palace, that of Knossos, was for about three hundred years (1650-1350 BC), when it was finally destroyed, the most important centre of power in Crete, and from 1450 BC it had become the seat of the Mycenaean dynasty that succeeded the Minoans. It owes its position above all to its early Neolithic foundation on a hill, next to the Kairatos River, which runs down to the port of Poros, while explaining why the capital of the island is located so long in this area. Also important is the role of the island of Dias, lying parallel to the harbour of Heraklion and opposite Poros-Katsambas, Amnissos and Hagioi Theodoroi, a natural barrier to the power of the north and northwest winds and a link into the Aegean Sea proper. As proof of this is the pottery of the underwater excavation of Ch. Kritzas at the bay of Hagios Georgios, and the cargo of the four shipwrecks that was lifted in 1976 by the group of the legendary Captain Cousteau, and is now on view in the Venetian

Fortress of the Sea (*Koules*) in Herakleion, as well as four more shipwrecks identified in a corresponding underwater survey in 2011.

The sphere of influence of Knossos extended to all the natural anchorages and port facilities along the northern central coastline and to much of the lowland, semi-mountainous and mountainous hinterlands. Buildings in a palatial style of architecture, such as Amnisos and Nirou Chani, are based on the Knossian model, so enhancing its geo-political role by acting as regional administrative centres for it. The smaller palaces, such as Galatas in the Pediada and even far-off Zakros, argued to be Knossos' sea gate to the East, are under its influence. Numerous robust settlements in the valleys and on the inland hills, as in the Aposelemis area and the foothills of the Lasithi Mountains, have been energetically making their presence felt since the Neolithic period and on throughout the Bronze Age. On the fading away of this two millennia long period of a unified cultural expression, almost all the coastal settlements disappear: in their place on the tall hills and peaks appear many fortified cities, the world of Homeric Crete – *of the hundred cities*.

These Cretan microcosms, a patchwork composed of mountains, plains, rivers and the sea, are woven into a dense network of human actions and communications. This infrastructure sustained the constant interaction between them, permitting a constant presence and occupation of the place, one that is subject to and imposed upon by the powerful influence of the Cretan land and sea. Such a destiny was and is inescapable.

Πεταλούδα (*Papilio Machaon*)
σε άγριο καρότο (*Daucus carota*)

Butterfly on wild carrot

...Και η φύση που όλα τα καλοπιάνει
και την ακμή λατρεύει
και στη φθορά χατίρι δεν χαλάει

επισκευάζει τη ρωγμή στο σκαλοπάτι
πολύχρωμα γεμίζοντάς την
με τσουκνίδες γαϊδουράγκαθα μολόχες
δαφνόφυλλα και πικροδάφνες...

Κική Δημουλά, Επισκευαστικά Δάνεια
(Χλόη Θερμοκηπίου, Ίκαρος)

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

Γενική βιβλιογραφία / General Bibliography

- Αλεξίου, Στ. 1964. *Μινωικός Πολιτισμός*, Ηράκλειο.
- Αλεξίου, Σ. 1979. «Τείχη και ακροπόλεις στη μινωική Κρήτη (ο μύθος της μινωικής ειρήνης)», *Κρητολογία* 8, σ. 41-56.
- Γεροντάκου, Ε. 2010. Ο ψαράς και η ψαριά του στο προϊστορικό Αιγαίο, *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα, Τετράδια Εργασίας*, 33, Αθήνα, σ. 11-27.
- Driessen, J., and C.F. Macdonald. 1997. *The Troubled Island: Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption (Aegaeum 17)*, Liège and Austin.
- Evans, A. J. 1921-1935. *The Palace of Minos I-IV*, London.
- Evans, J. 1972. *Land snails in Archaeology*, London.
- Hazzidakis, J. 1934. *Les villas minoennes de Tyliossos [ÉtCrét 3]*, Paris.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution. (SIMA 58)*, Göteborg.
- Κόπακα, Κ. 2012. «Επιφανειακή έρευνα στη νήσο Ντία. Προκαταρκτικές εκθέσεις των περιόδων 2010 και 2012». *Αριάδνη*, 18, σ. 435-469.
- Kossyva, A. 2006. “The Cretan Isles in Aegean Prehistory”, στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός, (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α (4), Ηράκλειο, σ. 119-133.
- Kyriakidis, E. 2012. “Borders and territories: the borders of Classical Tyliossos”, *The Cambridge Classical Journal* 58, pp.115-144.
- Ματζουράνη, Ε. 2002. *Προϊστορική Κρήτη, Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Pendlebury, J.D.S. 1939. *The archaeology of Crete: An introduction*, London.
- Preziosi, D. 1983. *Minoan Architectural Design: Formation and Signification*, Berlin, New York, Amsterdam.
- Preziosi, D., and L. Hitchcock. 1999. *Aegean Art and Architecture*, Oxford.
- Shaw, J. 1973. “Minoan Architecture: Materials and Techniques,” *ASAtene* 49, Roma.
- Shaw, J. W. 2015. *Elite Minoan Architecture: It's Development at Knossos, Phaistos, and Malia, Prehistory Monographs* 49, Philadelphia.

Σπανάκης, Σ. 1964. *Η Κρήτη (Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία) Α'*, Ηράκλειο.

—————. 1991. *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων, Α'-Β'*, Ηράκλειο.

Συριοπούλος, Κ. 1994. *Η Προϊστορική Κατοίκηση στην Ελλάδα και η Γένεσις του Ελληνικού Έθνους* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθμ. 139), Αθήνα.

Τελεβάντου Χρ. 1994. *Ακρωτήρι Θήρας: Οι τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας*, Αθήνα

Vitruvius. 1998. *Δέκα Βιβλία*, Απόδοση – Επιμέλεια Στ. Ζερεφός, Θεσσαλονίκη

Χατζή-Βαλλιάνου, Δ. 2006. *Φυσικό περιβάλλον - Οικισμοί, αρχαιότητες και μνημεία, Ιστορία 5.000 χρόνων, Κρήτη – Βόρεια Πεδιάδα Δήμος Καστελλίου – Γουβών – Χερσονήσου*, Ηράκλειο.

Αγία Πελαγία / Hagia Pelagia

Κοντοπόδη, Δ., Κ. Γκαλανάκη, Κλ. Σιδηρόπουλος, Ν. Θάνος, και Χ. Παπαδάκη. (υπό δημοσίευση). «Στα ίχνη της Απολλωνίας. Πυρήνες της αρχαίας νεκρόπολης», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 4, *Ρέθυμνο 24-27 Νοεμβρίου 2016*.

Παλαιόκαστρο – Αμμουδάρα-Γάζι / Palaiokastro – Ammoudara – Gazi

Αθανασάκη, Κ. 2015. «Μια παράκτια νεοανακτορική εγκατάσταση στην Αμμουδάρα Ηρακλείου: Πρώτη προσέγγιση μιας παλιάς ανασκαφής», στο Π. Καραναστάση, Αν. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3: Πρακτικά 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Α', Ρέθυμνο, σ.271-280.

Αλεξίου, Σ. 1958. «Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών», *Κρητικά Χρονικά* 12, σ.179-299.

Πυλαρινού, Δ., και Α. Βασιλάκης. 2010. «Ανασκαφή Νεολιθικού οικισμού Τελικής Νεολιθικής και Πρώιμης Προανακτορικής στο Γάζι. Προκαταρκτική έκθεση 2006, 2008», στο Μ. Ανδριανάκης, και Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, σ. 276-280.

Ηράκλειο – Πόρος – Κατσαμπάς / Herakleion - Poros – Katsambas

Αλεξίου, Στ. 1953. «Ανασκαφαί εν Κατσαμπά Κρήτης», *ΠΑΕ* 108 [1956], σ. 299-308.

—————. 1954. «Ανασκαφαί εν Κατσαμπά Κρήτης», *ΠΑΕ* 109 [1957], σ. 367-376.

—————. 1955. «Ανασκαφαί εν Κατσαμπά Κρήτης», *ΠΑΕ* 110 [1960], σ. 311-320.

—————. 1967. *Υστερομινωικοί Τάφοι Λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*. (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 56), Αθήνα.

- Βασιλάκης, Α. 2010: «Υστερομινωικοί νεώσοικοι Κατσαμπά Ηρακλείου», στο Μ. Ανδριανάκης, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, σ. 285-293.
- Cadogan, G., E. Hatzaki, and A. Vasilakis (eds.). 2004. *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Heraklion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, BSA Studies 12, London.
- Γαλανίδου, Ν. (προφορική παρουσίαση). «Η δημοσίευση των ανασκαφικών ευρημάτων του Στ. Αλεξίου στο Νεολιθικό Κατσαμπά», στο Μ. Ανδριανάκης, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 1993. «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Επαρχία Πυργιωτίσης: Πόρος-Κατσαμπάς», *ΑΔ 48*, (Β' 2 Χρονικά) [1998], σ. 450-459.
- Dimopoulou, N. 1997. "Workshops and Craftsmen in the Harbour -Town of Knossos at Poros-Katsambas," in R. Laffineur – P.P. Betancourt, (eds.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean bronze age .Proceedings of the 6th International Aegean Conference/6e Rencontre égéenne internationale, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, II (*Aegaeum* 16), Liège - Austin, pp.433-438.
- Dimopoulou-Rethemiotaki, N. 2004. "Το επίγειο της Κνωσού στον Πόρο-Κατσαμπά," in G. Cadogan, E. Hatzaki, and A.Vasilakis, (eds.), *Knossos: Palace, City, State*, pp.363-380.
- Dimopouou - Rethemiotaki, N., D. E. Wilson, and P. M. Day. 2007. "The Earlier Propalatial Settlement of Poros-Katsambas: Craft Production and Exchange at the Harbour Town of Knossos," in Day and Doonan, (eds.), pp. 84-97.
- Dimopouou-Rethemiotaki, N. 2014. "Poros-Katsambas," in V. Karageorghis, A. Kanta et al. (eds.), *Kypriaka in Crete*, pp. 267-269.
- Doonan, R.C.P., P.M. Day, and N. Dimopoulou-Rethemiotaki. 2007. "Lame Excuses for Emerging Complexity in Early Bronze Age Crete: The Metallurgical Finds from Poros Katsambas and their Context," in Day and Doonan, (eds.), pp. 98-122.
- Galanidou, N., and K. Manteli. 2008. "Neolithic Katsambas revisited: The evidence from the House," in V. Isaakidou and P. Tomkins, (eds.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8)*, Oxford, pp.165-176.

- Hood, M.S.F. 2006. "Mackenzie and the Late Neolithic/Early Minoan I interface at Knossos," στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α2, Ηράκλειο, σ. 9-21.
- Momigliano, N., (ed.). 2007. *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, BSA Studies 14, London.
- Μπρεδάκη, Μ., Α., Βασιλάκης, και Τ. Whitelaw. 2010. «Πρόγραμμα Επιφανειακής Έρευνας Περιοχής Κνωσού. Προκαταρκτική έκθεση για τη εργασία των ετών 2005-2007», στο Μ. Ανδριανάκης, και Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, σ.294-301.
- Σερπετσιδάκη, Ι. (υπό δημοσίευση). «Νεότερη ανασκαφική έρευνα στον νεολιθικό Κατσαμπά», *Πεπραγμένα του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Ρέθυμνο.
- . 2012. «Πρόσφατη ανασκαφική έρευνα στον Πόρο-Κατσαμπά Ηρακλείου», στο Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου και Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2: Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο, σ. 164-169.
- . 2015. «Ανασκαφική έρευνα στον Κατσαμπά Ηρακλείου», στο Π. Καραναστάση, Αν. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3: Πρακτικά 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Α', Ρέθυμνο, σ.201-208.
- Wilson, D.E. 1984. *The early Minoan IIA West house at Knossos*, Ph.D. diss, University of Cincinnati.
- . 1985. "The pottery and the Architecture of the EMIIA West court house at Knossos," *BSA* 80, pp. 281-364.
- Wilson, D.E., and P. M. Day. 2000. "EM I Chronology and social Practice: Pottery from the early palace Tests at Knossos," *BSA* 95, pp.21-63.
- Wilson, D.E., and P. M. Day, and N. Dimopoulou-Rethemiotaki. 2004. "The Pottery from Early Minoan I-IIB Knossos and its Relations with the Harbour Site of Poros – Katsambas," in G. Cadogan, E. Hatzaki, and A. Vasilakis, (eds.), *Knossos: Palace, City, State*, BSA Studies 12, London, pp. 67-74.
- Καρτερός – Αμνισός / Karteros – Amnissos**
- Αλεξίου, Σ. 1965. «Κρήτη: Μικράι εργασίαι περισυλλογής και τυχαία ευρήματα», *ΑΔ 20* (Β' 3 Χρονικά) [1968], σ. 552-554.

Alexiou, S. 1992. 'Areale H (Motel Xenia) – G (Öffentliches Strandbad) – F (Öffentliches Strandbad) – E (Bauten am Strand): Bericht über die Ausgrabungen der Jahre 1963 und 1967', in *Amnisos nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Berlin 1992, pp.186-192.

Αλεξίου, Σ., και Κ. Δαβάρας. 1964. «Αρχαιότητες και Μνημεία Κρήτης: Α' Περιφέρεια Ηρακλείου», *ΑΔ* 19 (Β'3 Χρονικά) [1967], σ. 436-447.

Evely, D. (επιμ.). 1999. Τοιχογραφία: ένα διαβατήριο για το παρελθόν. *Η Μινωική Κρήτη με τη ματιά του Mark Cameron*, Βρετανική Σχολή Αθηνών, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, σ. 182-184.

Μανδαλάκη, Σ. 2012. «Μινωικός Προανακτορικός Περιβόλος Αμνισού», στο Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2: Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο, σ. 154-161.

Μαρινάτος, Σ. 1927-1928. «Υστερομινωικός λαξευτός τάφος εν Καρτερῷ Κρήτης», *ΑΔ* 11, [1930], σ. 68-90.

—————. 1930. «Ανασκαφαί εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 85 [1932], σ. 91-99.

—————. 1932. «Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης», *ΠΑΕ* 87 [1933], σ. 76-94.

—————. 1933. «Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης», *ΠΑΕ* 88 [1934], σ. 93-100.

—————. 1934. «Ανασκαφαί εν Αμνισῷ Κρήτης», *ΠΑΕ* 89 [1935], σ. 128-133.

—————. 1935. «Ανασκαφαί εν Κρήτη (Αμνισός-Δρήρος-Αρκαλοχώρι)», *ΠΑΕ* 90 [1936], σ. 196-220.

—————. 1936. «Ανασκαφαί εν Αμνισῷ Κρήτης», *ΠΑΕ* 91 [1937], σ. 81-86.

—————. 1938. «Ανασκαφαί εν Αμνισῷ Κρήτης», *ΠΑΕ* 93 [1937], σ. 130-138.

—————. 1953. «ΕΠΙ ΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΧΕΡΣΙΦΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΓΕΝΟΥΣ ΕΝ ΑΜΝΙΣΩ», *Κρητικά Χρονικά Ζ'*, σ. 258-266.

Schäfer, J., et al. 1992. *Amnisos nach den archaologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit I-II*, Berlin.

Σπήλαιο Ειλειθυίας – Ταφικό σπήλαιο / Cave of Eileithyia – Funerary cave

Branigan, K. 2000. "Lamnoni. A Late Neolithic Landscape in East Crete," στο Θ. Δετοράκης, Σ. Παπαδάκη - Ökland (επιμ.), *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Α' (1), Ηράκλειο, σ.161-167.

Betancourt, P. P., N. Marinatos, T. Albani, K. Palyvou, N. Poulou-Papadimitriou, S. German, and S. McPherson. 2000. "Το σπήλαιο της Αμνισού η έρευνα του 1992," *ΑΕ*

139 [2001], pp.179-236.

Μαρινάτος, Σ. 1929. «Εκθέσεις περί των εργασιών της εταιρείας κατά του έτους 1929: Άνασκαφαί εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 84 [1931], σ. 94-104.

—————. 1930. «Ανασκαφαί εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 85 [1932], σ. 91-99.

—————. 1932. «Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης», *ΠΑΕ* 87 [1933], σ. 76-94.

Rutkowski, B., and K. Nowicki. 1996. *The Psychro Cave and Other Sacred Grottoes in Crete (Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization Series II: I)*, Warsaw.

Tyree, L. 2006. "Minoan Sacred Caves: The Natural and Political Landscape," in Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α (2), Ηράκλειο, σ. 329-342.

Μάφεζε Καρτερού / Mafeze Karteros

Μαρινάτος, Σ. 1927-1928. «Υστερομινωικός λαξευτός τάφος εν Καρτερῷ Κρήτης», *ΑΔ* 11, [1930], σ. 68-90.

Μανδαλάκη, Σ. 2011. «Υστερομινωικός λαξευτός τάφος Καρτερού», στο Ε.Γ. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Ανδριανάκης, και Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α (2), Χανιά, σ. 287-300.

Βαθειανός Κάμπος: Άγιοι Θεόδωροι – Νίρου Χάνι / Vatheianos Kampos: Hagioi Theodoroi – Nirou Chani

Flemming, N.C., and Pirazzoli, P.A. 1981. Archéologie des côtes de la Crète, in *Histoire et Archéologie, Les dossiers* 50, pp.74, 76.

Θεοδούλου, Θ. 2011. «Γεωλογικές αλλαγές και αρχαία κατάλοιπα στις ακτές της Κρήτη», στο *Υλικά δομής των αρχαίων και Γεωμορφολογική εξέλιξη της Δ. Κρήτης κατά τους Προϊστορικούς & Ιστορικούς χρόνους*, Θερινό Σχολείο, Κίτσαμος, Αύγουστος 2011, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωλογίας & Γεωπεριβάλλοντος, σ. 43-50.

Μαρινάτος, Σ. 1925-1926. «Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης», *ΠΑΕ* 80-81 [1929], σ. 141-147.

—————. 1929. «Εκθέσεις περί των εργασιών της εταιρείας κατά του έτους 1929:

Ανασκαφαί εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 84 [1931], σ. 94-104.

Ξανθουδίδης, Σ. 1918α. «Μινωικός Συνοικισμός Αγίων Θεοδώρων», *ΑΔ* 4, Παράρτημα, σ. 19-20.

—————. 1918β. «Συνοικισμός και μέγαρον εις Νίρου Χάνι», *ΑΔ* 4, Παράρτημα, σ.20-23.

—————. 1920-1921. «Γ' Αρχαιολογική περιφέρεια», *ΑΔ* 6 [1923], σ. 154-165.

—————. 1922. «Μινωικόν Μέγαρον Νίρου», *ΑΕ* 61, σ. 1-25.

—————. 1922-1924. «Ανασκαφαί εις Νίρου Χάνι Κρήτης», *ΠΑΕ* 77-79 [1930], σ. 125-129.

Παπαδόπουλος, Ν., Θ. Θεοδούλου, Κ. Συμυρδάνης, Ι. Moffat, και Κ. Κρητικάκης. (υπό δημοσίευση). «Χαρτογράφηση παράκτιων αρχαιολογικών θέσεων με μεθόδους γεωπληροφορικής: Η περίπτωση των Αγίων Θεοδώρων, Ηρακλείου», *Ημερίδα Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων «Βουτιά στα περασμένα» – Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα 1976-2014*, Αθήνα, 6-3-15

Νίρου Χάνι: Μινωική Έπαυλη / Nirou Chani: The Minoan Villa

Αλεξίου, Στ. 1971. «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης: Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 26, Χρονικά Β2, σ. 491-493.

Μαρινάτος, Σ. 1925-1926. «Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης», *ΠΑΕ* 80-81[1929], σ. 141-147.

—————. 1933-1935. «Νίρου Χάνι Κρήτης», *ΑΔ* 15, Παράρτημα, σ. 54.

Ξανθουδίδης, Σ. 1918. «Συνοικισμός και μέγαρον εις Νίρου Χάνι», *ΑΔ* 4, Παράρτημα, σ. 20-23.

—————. 1922. «Μινωικόν Μέγαρον Νίρου», *ΑΕ* 61, σ. 1-25.

—————. 1922-1924. «Ανασκαφαί εις Νίρου Χάνι», *ΠΑΕ* 77-79[1930], σ. 125-129.

Πλάτων, Ν. 1947. «Η αρχαιολογική κίνηση εν Κρήτη κατά τα έτη 1941-1947», *Κρητικά Χρονικά* 1, σ. 628-629, 634, 636.

—————. 1960. «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης, Μέγαρο Νίρου, Μέγαρον Νίρου», *ΑΔ* 16, Χρονικά, σ.255.

Σακελλαράκη, Μ. 2011. *Ο χαρακτήρας και η λειτουργία νεοανακτορικών κτηρίων: η πε-*

ρίπτωση του Νίρου Χάνι, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα (Διδακτορική Διατριβή).

Βαθειανός Κάμπος – Νίρου Χάνι, Κοκκίνη Χάνι: Ταφική χρήση / Vatheianos Kampos – Nirou Chani, Kokkini Chani: Burial use

Σακελλαράκη, Μ. 2011. *Ο χαρακτήρας και η λειτουργία νεοανακτορικών κτηρίων: η περίπτωση του Νίρου Χάνι*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Ανώπολη / Anopolis

Δημοπούλου, Ν. 1985. «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ανασκαφικές εργασίες: Ανώπολη Πεδιάδος», *ΑΔ* 40 (Χρονικά) [1990], σ. 296-297.

Πλάτων, Ν. 1955. «Η Αρχαιολογική κίνηση εν Κρήτη κατά το έτος 1955», *Κρητικά Χρονικά* 9, σ. 553-569.

Χατζηδάκη, Ι. 1915. «Πρωτομινωικοί τάφοι παρά το χωρίον Γούρνες», *ΑΔ* 1 [1916], σ.59-63.

—————. 1918. «Μινωικοί τάφοι εν Κρήτη», *ΑΔ* 4, σ. 58-60.

Πύργος / Pyrgos

Ξανθουδίδης, Στ. 1918. «Μέγας Πρωτομινωικός Τάφος Πύργου», *ΑΔ*. 4 [1921], σ. 136-172.

Ξανθουδίδης, Σ. 1922-1924. «Ανασκαφαί εις Νίρου Χάνι», *ΠΑΕ* 77-79 [1930], σ.125-129.

Χατζηδάκης, Ι. 1918α. «Μεσομινωικοί τάφοι», *ΑΔ* 4, σ.15-48.

—————. 1918β. «Μινωικοί τάφοι εν Κρήτη», *ΑΔ* 4, σ.45-87.

Γούρνες / Gournes

Blackman, D. 2000-2001. "Archaeology in Greece 2000-2001," *AR* 47, pp. 129.

Γκαλανάκη, Κ. 1999. «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Γούρνες», *ΑΔ* 54, Β2 Χρονικά [2006], σ. 853-856.

- Γκαλανάκη, Κ. 2006. «Πρωτομινωικό ταφικό σύνολο στην πρώην Αμερικανική Βάση Γουρνών», στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Α' (2)*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Ηράκλειο, σ. 227-241.
- Γκαλανάκη, Κ., Ε. Νοδάρου, Χ. Παπαδάκη, και Ι. Τριανταφυλλίδη. 2011. Μινωικό κτίριο στις Γούρνες Πεδιάδος. Στο Μ. Βλαζάκη και Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου, 1-8 Οκτ. 2006*, Α2, Χανιά, σ. 103-118.
- Δαβάρας, Κ. 1971. «Πρωτομινωικόν νεκροταφείον Αγίας Φωτιάς Σητείας», *AAA* 4, σ. 392-396.
- Davaras, C., and P.P. Betancourt. 2004. *The Hagia Photia Cemetery I: The tomb groups and Architecture (Prehistory Monographs 14)*, INSTAP Academy Press: Philadelphia.
- Day, P. M., D.E. Wilson, E. Kyriazi, and L. Joyner. 2000. “Η κεραμική από το ΠΜΙ νεκροταφείο στην Αγία Φωτιά Σητείας: Τοπική ή Εισηγμένη;” στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α (1), Ηράκλειο, σ. 341-353.
- Δεληγιάννη, Ε. 2006. «Το κτήριο 4 στο Φουρνί Αχαρνών. Ο ρόλος των “κοσμικών” κτηρίων των μινωικών νεκροταφείων στην ταφική τελετουργία», στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α' (2), Ηράκλειο, σ. 297-310.
- Galanaki, C.E., Y. Bassiakos, and V. Perdikatsis. 2011. “Silver and bronze Artifacts from Necropolis at Gournes, Pediada,” in P. Betancourt and S. Ferrence, (eds.), *Metallurgy: understanding How, Learning Why, Studies in Honor of James D. Muhly*, Pennsylvania, pp.79-90.
- Galanaki, C. ed., (under edition). “Gournes Pediada: a. The EMI Cemetery, b. The Minoan Building,” Instap Academic Press.
- Panagiotakis, N. 2003. “L'évolution archéologique de la Pediada (Crète centrale): premier bilan d'une prospection,” *BCH* 127:2, pp. 323-430.
- Παναγιωτάκης, Ν. 2006. «Οικιστική τοπογραφία στην επαρχία Πεδιάδος από τη Νεολιθική περίοδο ως την Ύστερη εποχή του Χαλκού», στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α2, Ηράκλειο, σ.167-182.
- Πλάτων, Ν., και Κ. Δαβάρας. 1961-1962. «Κρήτη: Αρχαιότητες και Μνημεία Κρήτης: Κεντρική και Ανατολική Κρήτη», *ΑΔ* 17, Β' Χρονικά [1963], σ. 281-291.
- Soles, J.1992. *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs*

of Bronze Age Crete (Hesperia Suppl. 24), Princeton.

Χατζηδάκη, Ι. 1915. «Πρωτομινωικοί τάφοι παρά το χωρίον Γούρνες», *ΑΔ* 1 [1916], σ.59-63.

—————. 1918. «Μινωικοί τάφοι εν Κρήτη», *ΑΔ* 4, σ.45-87.

Κάτω Γούβες – Ανισαράς / Kato Gouves – Anissaras

Hatzi-Vallianou, D. 1989. “Ανασκαφική έρευνα στις Γούβες Πεδιάδος,” in R. Laffineur-P.P. Betancourt, (eds.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean bronze age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference/6e Rencontre égéenne internationale, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, Π (Aegaeum 16), Liège - Austin 1997, pp. 167-170.

Μανδαλάκη, Σ. 2015. «Μινωική εγκατάσταση στο λόφο ‘Καστρί’ στο λιμάνι Χερσονήσου», στο Π. Καραναστάση, Αν. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3: Πρακτικά 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Α', Ρέθυμνο, σ.263-269.

Μανδαλάκη, Σ., και Μ. Βελεγράκη. 2015. «Παλαιοανακτορική εγκατάσταση στον χώρο του ξενοδοχείου “Amirandes” στις Κάτω Γούβες του Δήμου Χερσονήσου», στο Π. Καραναστάση, Αν. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3: Πρακτικά 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Α', Ρέθυμνο, σ.241-249.

Χερσόνησος / Chersonessos

Leatham, J., and S. Hood. 1958-1959. “Sub-Marine Exploration in Crete, 1955,” *BSA* 53-54, pp. 263-280.

Σταρίδα-Χανιωτάκη, Α. 1991. «Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στην Παλαιοχριστιανική βασιλική Β' Λιμένος Χερσονήσου», στο Θ. Δετοράκης, Σ. Παπαδάκη - Ökland (επιμ.), *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, Β' (2), Ηράκλειο, σ. 383-394.

Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Β. 2002. «Ο Δήμος Χερσονήσου στους αρχαίους χρόνους», στο Μ. Δουλγεράκης (επιμ.), *Η Χερσόνησος των αιώνων, Δήμος Χερσονήσου, Δημοτική περίοδος, 1999-2002*, Ηράκλειο, σ. 26-39, 64-65.

Σταλίδα / Stalida

Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1997. «ΚΓ' ΕΠΚΑ-Ανασκαφικές εργασίες-Νομός Ηρακλείου», *ΑΔ* 52

(Β'3 Χρονικά) [2003], σ. 991-995.

Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1999. «Οικόπεδο Μ. και Α. Καράτζη», *Κρητική Εστία* 7, Α', σ. 263-267.

Μάλια / Malia

Cadogan, G. 1995. "Malia and Lasithi: A Palace State," στο Ν. Ε. Παπαδογιαννάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α(1), *Ρέθυμνο*, 25-31 Αυγούστου 1991, *Ρέθυμνο*, σ. 97-104.

Charoutier, F., and P. Demargne. 1942. Fouilles exécutées a Mallia. Troisième rapport: exploration du palais bordures orientale et septentrionale (1927, 1928, 1931, 1932) (*ÉtCrét* 6), Paris.

Demargne, P. 1945. Fouilles Exécutées a Mallia. Exploration Des Nécropoles I (*ÉtCrét* 7), Paris.

Detournay, B., J.-C. Poursat, and F. Vandenabeele. 1980. Fouilles exécutées à Mallia. Le Quartier Mu, II: *Vases de pierre et de métal, vannerie, figurines et reliefs d'applique, éléments de parure et de décoration, armes, sceaux et empreintes.* (*ÉtCrét* 26.), Paris.

Driessen, J. 2012. "Ανασκαφαί στο Σίσι," στο Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2: Πρακτικά της 2ης Συνάντησης*, *Ρέθυμνο*, 26-28 Νοεμβρίου 2010, *Ρέθυμνο*, σ. 81-88.

Driessen, J., and A. Farnoux. 2000. "'La Crete vaut bien une messe'. Domination and 'collaboration' on Mycenaean Crete," στο Θ. Δετοράκης, Σ. Παπαδάκη - Ökland (επιμ.), *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, *Ηράκλειο*, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, Α (1), *Herakleion*, σ. 431-438.

Guest-Papamanoli, A., and R. Trecil. 1978. "Mallia. Bâtiment immerge," *BCH* 103, σ. 668-669

Poursat, J.-C. 1988. "La ville minoenne de Malia: recherches et publications récentes," *RA* 1988, pp. 61-82.

Poursat, J.C., L. Godart, and J.-P. Olivier. 1978. *Malia: Le Quartier Mu I. Introduction générale. Écriture hiéroglyphique crétoise* (*ÉtCrét* 23), Paris.

Tomlinson, R. A. 1995-1996. "Archaeology in Greece 1995-1996," *AR* 42, pp.1-47.

Tyree, L. 2006. "Minoan Sacred Caves: The Natural and Political Landscape," στο Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, *Ελούντα*, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α (2), *Ηράκλειο*, σ. 329-342.

Van Effenterre, H., and M. van Effenterre. 1969. *Fouilles exécutées a Mallia: Le centre politique I: l' agora (1960-1966)*, *ÉtCret* 17, Paris.

Van Effenterre, H., and M. van Effenterre. 1976. *Fouilles exécutées à Mallia. Exploration des maisons et quartiers d' habitation (1956-1960) IV. Études Crétoises* 22, Paris.

Van de Moorten, A., and P. Darcque. 2001. "Late Minoan I Architectural Phases and Ceramic Chronology at Malia," in Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός, (eds.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, *Ελούντα*, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α (1), *Ηράκλειο*, pp. 177-188.

Θαλασσινό ταξίδι στη στεριά / Epilogue

Braudel, F. 1993. *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας, τόμος Α: ο ρόλος του περίγυρου*, μετάφραση Κλαίρη Μητσοτάκη, β' έκδοση, *Αθήνα*

Κόπακα, Κ. 2009. Τι είναι νησί; Έννοιες, σημασίες, αμφισημίες των νησιωτικών τόπων, στο Χ. Λούκος, Ν. Ξιφάρας και Κ. Πατεράκη (επιμ.), *Ubi Dubium Ibi Libertas, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, *Ρέθυμνο*, σ. 51-71

Σακελλαράκης, Γ. 2003. *Η Ποιητική της ανασκαφής*, *Αθήνα*

Σακελλαράκης, Γ. 2005. *Γεύση μιας προϊστορικής ελιάς*, *Αθήνα*

Σταμπολίδης Χρ. Ν. (επιμ.). 2003. *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος - 6ος αι. π.Χ.*, *Αθήνα*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ / APPENDIX

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι: ΤΑΥΤΙΣΗ ΧΛΩΡΙΔΑΣ / TABLE I: FLORA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ SCIENTIFC NAME	ΚΟΙΝΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ COMMON NAME	ΣΕΛΙΔΕΣ PAGES
<i>Ficus carica</i>	Συκιά	42, 117
<i>Euphorbia dendroides</i>	Γαλαστιβίδα	106
<i>Olea</i>	Ελαιόδενδρο	111, 125
<i>Triticum sp.</i>	Σιτάρι	114
<i>Vitis vinifera</i>	Αμπέλι	117
<i>Pyrus communis</i>	Αχλαδιά	121
<i>Limonium sinuatum</i>	Αμάραντο ή προβάτσα	122
<i>Capparis spinose</i>	Κάπαρη	131
<i>Anchusa azurea</i>	Αγόγλωσσος	132
<i>Avena sp.</i>	Αγριοβρώμη	135
<i>Reseda alba</i>	Λευκή ώχρα	136
<i>Panocratium maritimum</i>	Κρίνος της θάλασσας	142-3
<i>Phragmites australis</i>	Καλαμιά	146-7
<i>Drimia numidica</i>	Ασκελετούρα	151
<i>Cistus creticus</i>	Λαδανιά	152
<i>Papaver rhoeas</i>	Παπαρούνα	156
<i>Sinapis alba</i>	Λαψάνα-βρούβα	159
<i>Matthiola tricuspidata</i>	Βιολέτα του γιαλού	160
<i>Glaucium flavum</i>	Παπαρούνα της θάλασσας	163
<i>Prunus amygdalus</i>	Αμυγδαλιά	164
<i>Dactylorhiza</i>	Κρητική ορχιδέα	167
<i>Ebenus cretica</i>	Πλουμί	168
<i>Daucus carota</i>	Άγριο καρότο	173

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ: ΤΑΥΤΙΣΗ ΠΑΝΙΔΑΣ / TABLE II: FAUNA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ SCIENTIFC NAME	ΚΟΙΝΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ COMMON NAME	ΣΕΛΙΔΕΣ PAGES
<i>Capra aegagrus hircus</i>	Αιγοειδές	118
<i>Apis mellifera</i>	Μέλισσα	121
<i>Ardeidae</i>	Ερωδιός	155
<i>Papilio Machaon</i>	Πεταλούδα	173

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ: ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ / TABLE II: IMAGE SOURCES

A) ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ / IMAGE SOURCES- ©COPYRIGHT	ΣΕΛΙΔΕΣ/PAGES
©ΥΠ. ΠΟ.Α-ΤΑΠ, ΕΦΑΗ/MCS-ΤΑΠ, ΕΦΑΗΡΑ	20-21, 61, 72-87, 100, 102-3, 104-5 (61, 72-87, 104-5: Ιωάννης Παπαδάκης- Πλουμίδης/Yannis Papadakis –Ploumidis)
©ΥΠ. ΠΟ.Α-ΤΑΠ-ΑΜΗ/MCS-ΤΑΠ-ΗΜ	33, 39-40, 46, 54-5, 57-9, 63-9, 97, 147
©ΥΠ. ΠΟ.Α, ΤΑΠ, ΕΕΑ/MCS, ΤΑΠ ΕΥΑ	4-5, 51
©Ιωάννης Παπαδάκης-Πλουμίδης/ Yannis Papadakis –Ploumidis 125,131-2, 135-6, 142-3, 146, 151-2,155-	22-3, 26-7, 30, 34-7, 42, 44-5, 48-9, 88-9, 92-3, 98, 106, 108-9, 111-4, 117-8, 121-2, 6,159-160,163-4,167-8,173-5
B) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY	ΣΕΛΙΔΕΣ / PAGES
Τελεβάντου 1994, πιν.54	17
Evely 1999, σ.183	140-141

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	ABBREVIATIONS
ΥΠ. ΠΟ.Α: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού	MCS: Ministry of Culture and Sports
ΤΑΠ: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων	ΤΑΠ: Archaeological Receipts Fund
ΕΦΑΗ: Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου	ΕΦΑΗΡΑ: Ephorate of Antiquities of Herakleion
ΕΕΑ: Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων	ΕΥΑ: Ephorate of Underwater Antiquities
ΑΜΗ: Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	ΗΜ: Heraklion Archaeological Museum
ΜΦΙΚ: Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης	ΝΗΜC: Natural History Museum of Crete

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	CHRONOLOGY
ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ	STONE AGE
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 7000-3100 π.Χ.	NEOLITHIC PERIOD 7000-3100 b.C.
ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ	BRONZE AGE
ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3100-1900 π.Χ.	PREPALATIAL PERIOD 3100-1900 b.C.
ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1900-1700 π.Χ.	PROTOPALATIAL PERIOD 1900-1700 b.C.
ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1700-1450 π.Χ.	NEOPALATIAL PERIOD 1700-1450 b.C.
ΤΕΛΙΚΗ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1450-1300 π.Χ.	FINAL PALATIAL PERIOD 1450-1300 b.C.
ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1300-1070 π.Χ.	POSTPALATIAL PERIOD 1300-1070 b.C.

